॥ श्रीः ॥

महामहोपाध्याय मैथिल-
श्रीगङ्गेशोपाध्याय-
विरचितं-
सिंहव्याघ्रलक्षणसहितं—

व्याप्तिपञ्चकम्

दीधित्या-सटिप्पणाभ्यां माथुरी-जागदीशीभ्यां
क्रोडपत्रेण च समन्वितम् ।

ठक्कुरोपनामक-पं० श्रीकनकलालशर्म्मणा
मैथिलेन
प्रकाशितम् ।

मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

सं० १९८२

भूमिका ।

आर्यश्रेष्ठा विद्वांसः ।

अनुमानाटवीप्रविविक्षूणां न्यायशास्त्राध्येतॄणां 'व्याप्तिपञ्चकम्, दीधिति-माथुरी-जागदीशी-गादाधरी प्रभृतिभिर्व्याख्यानैरलङ्कृतं प्राग्द्वारम् । विशेषतश्चाऽस्मिन्देशे परीक्षासु च माथुरी-जागदीशीसहितस्यैव 'व्याप्तिपञ्चकस्य, प्रचारः। सिंहव्याघ्रलक्षणयोरपि जागदीशीसहितयोर्वाराणसेयराजकीयसंस्कृतपरीक्षायां प्रविष्टतयाऽनल्पाऽपेक्षा परीक्षार्थिनाम् । परन्त्वद्यावधि कुत्राऽपि सिंहव्याघ्रलक्षणोपेतं व्याप्तिपञ्चकं मूलार्थप्रतिपादकटिप्पण्युपेत-माथुरी--जागदीशीभ्यामलङ्कृतं न क्वाऽपि मुद्रितम् । अतः पं० श्रीकनकलालशर्मणां नियोगतोऽहमत्र टिप्पणीनिर्माणे प्रवृत्तः । यद्यपि समयस्य स्वल्पत्वेन, ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च बहुषु स्थलेषु टिप्पणी न लिखिता तथापि द्वितीयसंस्करणे तत्पूर्त्तये यतिष्ये । अत्र मनुष्यजन्मसुलभेनास्मदीयप्रमादेन, अक्षरसंयोजकानां प्रमादेन च या अशुद्धयोऽभवन् विद्वांसस्ता निराकुर्युः, द्वितीयसंस्करणार्थञ्चास्मान् सूचयेयुरिति भूयो भूयः सम्प्रार्थ्य विरमामीति शम् ।

वै० कृ० ४/१९८२ काशी ।

भवतां कश्चित्
गिरीशशुक्लः ।

* श्रीः *

व्याप्तिपञ्चकम् ।

माथुरीटीकासहितम् ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः ।

अनुमानप्रामाण्यं निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते-नन्वित्यादिना ।(अनुमितिहेतु) इत्यस्याऽनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यर्थः । (व्याप्तिज्ञाने) इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च, अनुमाननिष्ठप्रामाण्या (१)ऽनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनादनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे (२)उपोद्घात एव सङ्गतिः सूचिता । उपपादकत्वञ्चात्र ज्ञापकत्वम् ॥

---

(१) अनुमितीति । अनुमानं प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात् प्रत्यक्षादिवत् इत्येतादृशानुमितिहेतुभूतं यद्व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः ।

(२) उपोद्घातलक्षणन्तु—प्रकृतोपपादकत्वम् ।

[चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः] इति च ।

(१)केचित्तु—अनुमितिपदमनुमितित्निष्ठेतरभेदानुमितिपरम् । (२)तथा चानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपस्तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । घटकत्वार्थकसप्तम्या तत्पुरुषसमासात् । तथा च प्रागुक्तानुमितिलक्षणोपोद्घात एव सङ्गतिरनेन सूचितेत्याहुः ॥

न तावदव्यभिचरितत्वम् । तद्धि न साध्याऽभाववदवृत्तित्वम् ॥

न तावदिति । (तावत्) वाक्याऽलङ्कारे । (अव्यभिचरितत्वम्)अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम् । तत्र हेतुमाह–**तद्धीत्यादि** (हि) यस्मात् (तत्) अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम् । (नेति) सर्वस्मिन्नेव लक्षणे सम्बध्यते । (३)तथा च (४)व्याप्ति र्यतः साध्याऽभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न, अतोऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यरूपा नेत्यर्थः पर्य्यवसितः । विशेषाऽभावकूटस्य सामान्याऽभावहेतुता च प्रसिद्धैवेति । अत एतन्नञ्द्वयोपादानं न निरर्थकम् ॥

---

(१) केचित्त्विति । अनुमितिलक्षणेन साकमुपोद्घातवादिनः ।

(२) तथा चेति । अनुमितिपदस्याऽनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरत्वे चेत्यर्थः

(३) तथा चेति । नेत्यस्य प्रत्येकंलक्षणे सम्बन्धे चेत्यर्थः ।

(४) व्याप्तिरिति । अत्रानुमितिप्रकारस्तु—व्याप्तिः अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यभिन्ना साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्ययावद्भेदकूटवत्त्वात् पक्षतावत् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति । (वृत्तम्) वृत्तिः । भावे निष्ठाप्रत्ययात् । वृत्तस्याऽभावोऽवृत्तम् । वृत्त्यभाव इति यावत् । साध्याऽभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तम् । साध्याभाववद्वृत्त्यभाव इति यावत् । तद् यत्रास्ति स साध्याभाववदवृत्ती । मत्वर्थीयेन्प्रत्ययात् । तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वम् । तथा च साध्याभाववद्वृत्त्यभाववत्त्वमिति फलितमिति प्राञ्चः ॥

तदसत्, (न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो वहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः) इत्यनुशासनविरोधात् । तत्र कर्मधारयपदस्य वहुव्रीहीतरसमासपरत्वात् । (१)तच्च (२)अगुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दीधितिरहस्ये च स्फुटम् । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । यथा भूतल उपकुम्भं भूतलेऽघटमित्यादौ भूतलवृत्तिघटसमीप–तदत्यन्ताऽभावयोरप्रतीतेः । (३)एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्तीत्यव्ययीभावानन्तरं साध्याभाववतोऽवृत्ति यत्रेति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम् । वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेः । अव्ययीभावसमासस्याऽव्ययतया तेन समं समासान्तराऽसम्भवाच्च । नञ्साध्यादिरूपाऽव्ययविशेषाणामेव समस्यमानत्वेन परिगणितत्वात् ।

---

(१) तच्चेति । कर्मधारयपदस्य वहुव्रीहीतरसमासपरत्वञ्चेत्यर्थः ।

(२)अगुणवत्त्वमिति । गुणप्रकाशरहस्ये गुणप्रकाशदीधितिरहस्ये च,गुणा यत्र विद्यन्ते ते गुणवन्तो न गुणवन्तोऽगुणवन्तस्तेषाम्भावोऽगुणवत्त्वमिति समासः कृतः । गुणस्याऽभावोऽगुणं तदस्यास्तीत्यगुणवान् तस्य भावोऽगुणवत्त्वमिति समासो न कृत इति भावः ।

(३) एतेन—अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेनेत्यादिव्युत्पादनेन ।

वस्तुतस्तु--साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरण-बहुव्रीह्युत्तरं त्वप्रत्ययः। साध्याऽभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। अन्वयश्चास्य (१) वृत्तौ। तथा च साध्याभावाधिकरणनिरूपित-वृत्त्यभाववत्त्वमव्यभिचरितत्वमिति फलितम्। नच व्यधिकरणबहु-व्रीहिः सर्वत्र न साधुरिति वाच्यम्। अयं हेतुः साध्याभाववदवृत्ति-रित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्यन्तराभावेनाऽत्रापि व्यधि-करणबहुव्रीहेः साधुत्वात्।

साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावश्च (२) तादृशवृत्तित्वसामा-न्याभावो बोध्यः। तेन धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादि-वृत्त्यभावस्य, धूमाभाववद्वृत्तित्व–जलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च वन्हौ सत्त्वेऽपि नाऽतिव्याप्तिः।

---

(१) वृत्तावित्यस्य भावप्रधाननिर्देशतया वृत्तित्वमर्थः। एवमग्रेऽपि।

(२) ननु धूमाभाववद्वृत्तित्वाभावं, धूमाभाववद्वृत्तित्व-जलत्वोभयाभावं च तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिकमादाय धूमवान् वन्हेरित्यत्र प्रसक्तामति-व्याप्तिम्परिजिहीर्षुराह---तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्य इति। तदर्थश्च साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। तथा चोक्ताभावयोरतादृशत्वेन नातिव्याप्तिः। विस्तरस्तु पत्रिकायां द्रष्टव्यः॥

(अस्यैवान्यविधोल्लेखः)

ननु साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभाव इत्यत्र तादृश वृत्तिताप्रतियोगिकाऽभावग्रहणे धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य जलह्रदादिरूपयत्किञ्चिदधि-करणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वन्हौ सत्त्वादतिप्रसक्तामतिव्याप्तिं परिहर्त्तुं परिष्क-रोति–तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इति। तादृश वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियो-गिताकाभाव इत्यर्थः। हेतौ साध्याभावस्य यावदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो

(१) साध्याऽभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया, तेन वन्ह्यभाववति धूमावयवे(२)जलह्रदादौ च समवायेन कालिकविशेषणतादिना च धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। (३) साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताको बोध्यः। तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादि-सम्बन्धेन वन्हिसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वन्हित्व--वन्हिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः।

विवक्षित इतियावत्। तथा चोक्तस्थले हेतौ धूमाभावात्मकसाध्याभावस्य जलह्रदादिरूपाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावसद्भावेऽप्ययोगोलकरूपसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावासत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः॥

(१) ननु येन केनचित्सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वग्रहणे समवायसम्बन्धेन वन्हिरूपसाध्याभावाधिकरणे धूमावयवे (धूमैकदेशे) जलह्रदादौ च समवायेन कालिकसम्बन्धेन च हेतौ धूमस्य वृत्तित्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरत आह—साध्याभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयेति। येन सम्बन्धेन हेतुस्तिष्ठति सहेतुतावच्छेदकसम्बन्धः। सच प्रकृते संयोगरूपः तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन संयोगेन हेतो धूमस्य धूमावयवे जलह्रदादौ चावृत्तित्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः॥

(२) प्रसिद्धविपक्षान्तर्भावेणाऽव्याप्तिं सङ्गमयति—जलह्रदादौ चेति।

(३) ननु येन केनचित्सम्बन्धेन साध्याभावग्रहणे वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन सकलवन्ह्यभावाधिकरणे संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वन्हित्व-वन्हिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावाधिकरणे च पर्वतादौ संयोगेन हेतो धूमस्य वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयादव्याप्तिरत आह—साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्यादि। येन सम्बन्धेन साध्यस्तिष्ठति स साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः। स चात्र संयोगात्मकः। तथा च संयोगेन साध्याभावविवक्षणादन्यसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे हेतो वृत्तित्वेऽपि विवक्षितसम्बन्धेन तत्र तदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः॥ साध्यतावच्छेदकसम्ब-

ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्व-(१)अव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याऽभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः । नच साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेन विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वात्यन्ताभाववान् घटान्योऽन्याभाववान् वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य (२)घटत्वादेर्विशेषणताविशेष सम्बन्धेनाधिकरणस्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरिति चेन्न । अत्यन्ताभावाऽन्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य सप्तमपदार्थस्वरूपत्वात् । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न (साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न)प्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशसम्बन्धश्च वन्हिमान् धूमादित्यादि भावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेष एव । घटत्वाभाववान् पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव । (३)समवाय-विषयि-

---

न्धावच्छिन्नेत्याद्यर्थस्तु सम्बन्धविधया यः प्रकृतसाध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः प्रकृतसाध्यतावच्छेदको धर्मविधया तदवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इति बोध्यः । अत्र संसर्गावच्छिन्नत्वाऽनुपादाने समवायेन वन्ह्यभावमादाय दोषः । धर्मावच्छिन्नत्वानुपादाने तत्तद्वन्ह्यभावं वन्हिजलोभयाभावञ्चादाय दोषो ज्ञेयः ।

(१)अव्याप्यत्वेति । अव्याप्यत्वम् व्यभिचरितत्वम् । स्वाभाववद्वृत्तित्वमिति यावत् । स्वपदेन साध्याभाव उपादेयः ॥

(२) अत्यन्ताभावस्याभावः प्रतियोगिरूपः । अन्योन्याभावस्याभावः प्रति योगितावच्छेदक स्वरूप इति नियमादिति भावः ॥

(३)ननु साध्यीयप्रतियोगितोपादानेनापि कार्यसिद्धिर्भवत्येवेति मनस्याशंक्य

त्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ (साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोऽपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्तदीयप्रतियोगिताऽवच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याऽभावाऽधिकरणे ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् । साध्यसामान्यीयत्वञ्च यावत्साध्यनिरूपितत्वम् (१)स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वमिति यावत् । अस्यैकोक्तिमात्रपरतया गौरवस्यादोषत्वात्, (२)अनुमितिकारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थलेऽभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याऽभावाधिकरणत्वम्, अभावसाध्यकस्थले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम् । साध्यभेदेन कार्यकारणभावभेदात् । नच (३)तथापि घटाऽन्यो

साध्यसामान्यीयेत्यत्र सामान्यपदव्यावृत्तिमाह—**समवायविषयत्वादीति** । अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यीयप्रतियोगितानिवेशे समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थले न दोषोऽतो विषयतासम्बन्धेन साध्यत्वाऽनुसरणम् ।

(१) ननु साध्यसामान्यीयत्वस्य यावत्साध्यनिरूपितत्वार्थकत्वे तद्रूपवान् तद्रसादित्यत्राऽव्याप्तिः, साध्यस्यैकव्यक्तिकत्वेन यावत्साध्याऽप्रसिद्धेरत आह-**स्वानिरूपकसाध्यकेति** । स्वस्याऽनिरूपकं साध्यं यस्येतिविग्रहः । स्वपदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नासाध्याभावनिष्ठप्रतियोगिता ग्राह्या । स्वानिरूपकसाध्यकपदेनापि सैव ग्राह्या-तद्भिन्ना स्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना साध्याभावनिष्ठा प्रतियोगिता, अत्रानुगमरीत्यातु साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वम् । भेदीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वन्तु निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमिति भावः ।

(२) अनुमितिकारणतावच्छेदके व्याप्तिपदार्थे इत्यर्थः ।

[३] तथापीति । निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वनिवेशेऽपीत्यर्थः ।

न्याभाववान् पटत्वादित्यत्राऽन्योन्याभावसाध्यकस्थले (१) घटत्वादिरूपे । साध्याऽभावे न साध्यप्रतियोगित्वम्, (२)न वा समवायादिसम्बन्धस्तदवच्छेदकस्तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य घटभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्वात् । नचान्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटादिभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाऽभावो न घटादिभेदस्वरूपः, किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभावस्वरूप एवेति सिद्धान्त इति वाच्यम् ।

यथा हि घटत्वावच्छिन्नघटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताऽभावाग्रहात् घटात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्यन्ताऽभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभेदात्यन्ताभावाग्रहात् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तत्सिद्धान्तो न युक्ति सह इति । विनिगमकाभावेनापि घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभाववद्घटभेदस्यापि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । (३) अत एव तादृशसिद्धान्तो न (४)उपाध्यायसम्मतः ।

---

(१) घटत्वादिरूप इति । अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वादिति भावः ।

(२) यदि अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वमेव स्यात्तदा नोक्तस्थलेऽव्याप्तिरत आह—नवेति । तथा च घटभिन्नं घटत्वत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

(३) अत एवेति । विनिगमकाभावादेवेत्यर्थः ।

(४) उक्तसिद्धान्तो गंगेशोपाध्यायसम्मतो नेत्यर्थः

* श्रीः *

व्याप्तिपञ्चकम् ।

माथुरीटीकासहितम् ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः ।

अनुमानप्रामाण्यं निरूप्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते-नन्वित्यादिना ।(अनुमितिहेतु) इत्यस्याऽनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यर्थः । (व्याप्तिज्ञाने) इत्यत्र च विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च, अनुमाननिष्ठप्रामाण्या (१)ऽनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनादनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे (२)उपोद्घात एव सङ्गतिः सूचिता । उपपादकत्वञ्चात्र ज्ञापकत्वम् ॥

---

(१) अनुमितीति । अनुमानं प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्वात् प्रत्यक्षादिवत् इत्येतादृशानुमितिहेतुभूतं यद्व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः ।

(२) उपोद्घातलक्षणन्तु—प्रकृतोपपादकत्वम् ।

[चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः] इति च ।

(१)केचित्तु—अनुमितिपदमनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरम् । (२)तथा चानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपस्तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः । घटकत्वार्थकसप्तम्या तत्पुरुषसमासात् । तथा च प्रागुक्तानुमितिलक्षणोपोद्घात एव सङ्गतिरनेन सूचितेत्याहुः ॥

न तावदव्यभिचरितत्वम् । तद्धि न साध्याऽभाववदवृत्तित्वम् ॥

न तावदिति । (तावत्) वाक्याऽलङ्कारे । (अव्यभिचरितत्वम्)अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम् । तत्र हेतुमाह-**तद्धीत्यादि** (हि) यस्मात् (तत्) अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम् । (नेति) सर्वस्मिन्नेव लक्षणे सम्बध्यते । (३)तथा च (४)व्याप्ति र्यतः साध्याऽभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न, अतोऽव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यरूपा नेत्यर्थः पर्य्यवसितः । विशेषाऽभावकूटस्य सामान्याऽभावहेतुता च प्रसिद्धैवेति । अत एतन्नञ्द्वयोपादानं न निरर्थकम् ॥

---

(१) केचित्त्विति । अनुमितिलक्षणेन साकमुपोद्घातवादिनः ।

(२) तथा चेति । अनुमितिपदस्याऽनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरत्वे चेत्यर्थः

(३) तथा चेति । नेत्यस्य प्रत्येकंलक्षणे सम्बन्धे चेत्यर्थः ।

(४) व्याप्तिरिति । अत्रानुमितिप्रकारस्तु—व्याप्तिः अव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यभिन्ना साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाऽव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्ययावद्भेदकूटवत्त्वात् पक्षतावत् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वमिति । (वृत्तम्) वृत्तिः । भावे निष्ठाप्रत्ययात् । वृत्तस्याऽभावोऽवृत्तम् । वृत्त्यभाव इति यावत् । साध्याऽभाववतोऽवृत्तं साध्याभाववदवृत्तम् । साध्याभाववद्वृत्त्यभाव इति यावत् । तद् यत्रास्ति स साध्याभाववदवृत्ती । मत्वर्थीयेन्प्रत्ययात् । तस्य भावः साध्याभाववदवृत्तित्वम् । तथा च साध्याभाववद्वृत्त्यभाववत्त्वमिति फलितमिति प्राञ्चः ॥

तदसत्, (न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः) इत्यनुशासनविरोधात् । तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वात् । (१)तच्च (२)अगुणवत्त्वमिति साधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दीधितिरहस्ये च स्फुटम् । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेन समं तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । यथा भूतल उपकुम्भं भूतलेऽघटमित्यादौ भूतलवृत्तिघटसमीप-तदत्यन्ताऽभावयोरप्रतीतेः । (३)एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्तीत्यव्ययीभावानन्तरं साध्याभाववतोऽवृत्ति यत्रेति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम् । वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेः । अव्ययीभावसमासस्याऽव्ययतया तेन समं समासान्तराऽसम्भवाच्च । नञुपाध्यादिरूपाऽव्ययविशेषाणामेव समस्यमानत्वेन परिगणितत्वात् ।

---

(१) तच्चेति । कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वञ्चेत्यर्थः ।

(२)अगुणवत्त्वमिति । गुणप्रकाशरहस्ये गुणप्रकाशदीधितिरहस्ये च,गुणा यत्र विद्यन्ते ते गुणवन्तो न गुणवन्तोऽगुणवन्तस्तेषाम्भावोऽगुणवत्त्वमिति समासः कृतः । गुणस्याऽभावोऽगुणं तदस्यास्तीत्यगुणवान् तस्य भावोऽगुणवत्त्वमिति समासो न कृत इति भावः ।

(३) एतेन—अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेनेत्यादिव्युत्पादनेन ।

वस्तुतस्तु--साध्याभाववतो न वृत्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरण-बहुव्रीह्युत्तरं त्वप्रत्ययः। साध्याऽभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः। अन्वयश्चास्य (१)वृत्तौ। तथा च साध्याभावाधिकरणनिरूपित-वृत्त्यभाववत्त्वमव्यभिचरितत्वमिति फलितम्। नच व्यधिकरणबहु-व्रीहिः सर्वत्र न साधुरिति वाच्यम्। अयं हेतुः साध्याभाववदवृत्ति-रित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्यन्तराभावेनाऽत्रापि व्यधि-करणबहुव्रीहेः साधुत्वात्।

साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावश्च (२)तादृशवृत्तित्वसामा-न्याभावो बोध्यः। तेन धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादि-वृत्त्यभावस्य, धूमाभाववद्वृत्तित्व-जलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च वन्हौ सत्त्वेऽपि नाऽतिव्याप्तिः।

---

(१) वृत्तावित्यस्य भावप्रधाननिर्देशतया वृत्तित्वमर्थः। एवमग्रेऽपि।

(२) ननु धूमाभाववद्ध्रदवृत्तित्वाभावं, धूमाभाववद्वृत्तित्व-जलत्वोभयाभावं च तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिकमादाय धूमवान् वन्हेरित्यत्र प्रसक्तामति-व्याप्तिम्परिजिहीर्षुराह---तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्य इति। तदर्थश्च साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। तथा चोक्ताभावयोरतादृशत्वेन नातिव्याप्तिः। विस्तरस्तु पत्रिकायां द्रष्टव्यः॥

(अस्यैवान्यविधोल्लेखः)

ननु साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभाव इत्यत्र तादृश वृत्तिताप्रतियोगिकाऽभावग्रहणे धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य जलह्रदादिरूपयत्किञ्चिदधि-करणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वन्हौ सत्त्वादतिप्रसक्तामतिव्याप्तिं परिहर्तुं परिष्क-रोति–तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इति। तादृश वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियो-गताकाभाव इत्यर्थः। हेतौ साध्याभावस्य यावदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो

(१) साध्याऽभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया, तेन वन्ह्यभाववति धूमावयवे(२)जलह्रदादौ च समवायेन कालिकविशेषणतादिना च धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। (३) साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः। तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन वन्हिसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वन्हित्व--वन्हिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः।

विवक्षित इतियावत्। तथा चोक्तस्थले हेतौ धूमाभावात्मकसाध्याभावस्य जलह्रदादिरूपाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावसद्भावेऽप्ययोगोलकरूपसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः॥

(१) ननु येन केनचित्सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वग्रहणे समवायसम्बन्धेन वन्हिरूपसाध्याभावाधिकरणे धूमावयवे (धूमैकदेशे) जलह्रदादौ च समवायेन कालिकसम्बन्धेन च हेतो धूमस्य वृत्तित्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरत आह--साध्याभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयेति। येन सम्बन्धेन हेतुस्तिष्ठति सहेतुतावच्छेदकसम्बन्धः। सच प्रकृते संयोगरूपः तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन संयोगेन हेतो धूमस्य धूमावयवे जलह्रदादौ चावृत्तित्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः॥

(२) प्रसिद्धविपक्षान्तर्भावेणाऽव्याप्तिं सङ्गमयति--जलह्रदादौ चेति।

(३) ननु येन केनचित्सम्बन्धेन साध्याभावग्रहणे वन्हिमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन सकलवन्ह्यभावाधिकरणे संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वन्हित्ववन्हिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावाधिकरणे च पर्वतादौ संयोगेन हेतो धूमस्य वृत्तित्वेन लक्षणाऽसमन्वयादव्याप्तिरत आह--साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्यादि। येन सम्बन्धेन साध्यस्तिष्ठति स साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः। स चात्र संयोगात्मकः। तथा च संयोगेन साध्याभावविवक्षणादन्यसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे हेतो वृत्तित्वेऽपि विवक्षितसम्बन्धेन तत्र तदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः॥ साध्यतावच्छेदकसम्ब-

ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ विषयित्व-(१)अव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसाध्याऽभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वजात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः । नच साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणताविशेषसम्बन्धेन विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वात्यन्ताभाववान् घटान्योऽन्याभाववान् वा पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य (२)घटत्वादेर्विशेषणताविशेष सम्बन्धेनाधिकरणस्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरिति चेन्न । अत्यन्ताभावाऽन्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य सप्तमपदार्थस्वरूपत्वात् । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वनये तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न (साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न)प्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं वक्तव्यम् । वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम् । तादृशसम्बन्धश्च वन्हिमान् धूमादित्यादि भावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेष एव । घटत्वाभाववान् पटत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव । (३)समवाय-विषयि-

---

न्धावच्छिन्नेत्याद्यर्थस्तु सम्बन्धविधया यः प्रकृतसाध्यतावच्छेदकः सम्बन्धविधया तदवच्छिन्नत्वे सति धर्मविधया यः प्रकृतसाध्यतावच्छेदको धर्मविधया तदवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव इति बोध्यः । अत्र संसर्गावच्छिन्नत्वाऽनुपादाने समवायेन वन्ह्यभावमादाय दोषः । धर्मावच्छिन्नत्वानुपादाने तत्तद्वन्ह्यभावं वन्हिजलोभयाभावञ्चादाय दोषो ज्ञेयः ।

(१)अव्याप्यत्वेति । अव्याप्यत्वम् व्यभिचरितत्वम् । स्वाभाववद्वृत्तित्वमिति यावत् । स्वपदेन साध्याभाव उपादेयः ॥

(२) अत्यन्ताभावस्याभावः प्रतियोगिरूपः । अन्योन्याभावस्याभावः प्रतियोगितावच्छेदक स्वरूप इति नियमादिति भावः ॥

(३)ननु साध्यीयप्रतियोगितोपादानेनापि कार्यसिद्धिर्भवत्येवेति मनस्याशंक्य

त्वादिसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ ,साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन योऽभावः सोऽपि प्रमेयतया साध्यान्तर्गतस्तदीयप्रतियोगिताऽवच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याऽभावाऽधिकरणे ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम् । साध्यसामान्यीयत्वञ्च यावत्साध्यनिरूपितत्वम् (१)स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वमिति यावत् । अस्यैकोक्तिमात्रपरतया गौरवस्याऽदोषत्वात्, (२)अनुमितिकारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थलेऽभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याऽभावाधिकरणत्वम्, अभावसाध्यकस्थले च यथायथं समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम् । साध्यभेदेन कार्यकारणभावभेदात् । नच (३)तथापि घटाऽन्यो

साध्यसामान्यीयेत्यत्र सामान्यपदव्यावृत्तिमाह--**समवायविषयत्वादीति** । अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यीयप्रतियोगितानिवेशे समवायेन प्रमेयसाध्यकस्थले न दोषोऽतो विषयतासम्बन्धेन साध्यत्वाऽनुसरणम् ।

(१) ननु साध्यसामान्यीयत्वस्य यावत्साध्यनिरूपितत्वार्थकत्वे तद्रूपवान् तद्रसादित्यत्राऽव्याप्तिः, साध्यस्यैकव्यक्तिकत्वेन यावत्साध्याऽप्रसिद्धेरत आह-**स्वानिरूपकसाध्यकेति** । स्वस्याऽनिरूपकं साध्यं यस्येतिविग्रहः । स्वपदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नासाध्याभावनिष्ठप्रतियोगिता ग्राह्या । स्वानिरूपकसाध्यकपदेनापि सैव ग्राह्या-तद्भिन्ना स्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना साध्याभावनिष्ठा प्रतियोगिता, अत्रानुगमरीत्यातु साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वम् । भेदीयप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वन्तु निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमिति भावः ।

(२) अनुमितिकारणतावच्छेदके व्याप्तिपदार्थे इत्यर्थः ।

[३] तथापीति । निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वनिवेशेऽपीत्यर्थः ।

न्याभाववान् पटत्वादित्यत्राऽन्योन्याभावसाध्यकस्थले (१) घटत्वादिरूपे । साध्याऽभावे न साध्यप्रतियोगित्वम्, (२)न वा समवायादिसम्बन्धस्तदवच्छेदकस्तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यम् । अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य घटभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदप्रतियोगित्वात् । नचान्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽपि घटादिभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाऽभावो न घटादिभेदस्वरूपः, किन्तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभावस्वरूप एवेति सिद्धान्त इति वाच्यम् ।

यथा हि घटत्वावच्छिन्नघटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताऽभावाग्रहात् घटात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्यन्ताऽभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभेदात्यन्ताभावाग्रहात् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तत्सिद्धान्तो न युक्तिसह इति । विनिगमकाभावेनापि घटत्ववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभाववद्घटभेदस्यापि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । (३) अत एव तादृशसिद्धान्तो न (४)उपाध्यायसम्मतः ।

---

(१) घटत्वादिरूप इति । अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वादिति भावः ।

(२) यदि अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वमेव स्यात्तदा नोक्तस्थलेऽव्याप्तिरत आह—नवेति । तथा च घटभिन्नं घटत्ववत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

(३) अत एवेति । विनिगमकाभावादेवेत्यर्थः ।

(४) उक्तसिद्धान्तो गंगेशोपाध्यायसम्मतो नेत्यर्थः

(१) अत एव च

(२) "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता"

(३)इत्याचार्याः । (४)अन्यथा घटभेदात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटभेदे तल्लक्षणाव्याप्त्यापत्तेः । (५)अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदके तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । नचैवं घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्स्वरूपत्वाऽभ्युपगमात्, तद्धत्ताग्रहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव व्यवहारात् ।

उपाध्यायै र्घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाऽत्यन्ताभावस्य घटभेदस्वरूपत्वाऽभ्युपगमाच्च । नचैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यतां किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम् । (६) कालिकस-

---

(१) अत एवेत्यस्य अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः

(२) अभावेति । वस्तुनिष्ठं यत् प्रतियोगित्वन्तदभावविरहात्मत्वमभावाभावात्मकत्वमिति यावत् ।

(३) आचार्या इत्यस्यान्ते न्यायकुसुमांजलौ तृतीयस्तवक आहुरिति शेषः । एतत्कारिकापूर्वार्द्धन्तु--

"व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता" । इति

(४) अन्यथेत्यस्य अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वाभाव इत्यर्थः ।

(५) अन्योन्याभावेत्यस्य घटान्योन्याभाव इत्यर्थः ।

(६) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तित्वस्य

न्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याऽभावस्य विशेषणताविशेषेण योऽभावस्तस्यापि साध्यस्वरूपतया ।कालिकसम्बन्धेनद्विशेषणताविशेषोऽपि साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेनाऽऽत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववत्यात्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः । (१)प्रतियोगितावच्छेदकवत् प्रतियोग्यप्यन्योन्याभावाभावः, तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यताऽवच्छेदकसम्बन्धाऽवच्छिन्नसाध्याऽभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वस्य नाऽप्र-

---

साध्यसामान्यीयप्रतियोगिताविशेषणस्य फलमाह—कालिकेति । यद्यपि आत्मत्वप्रकारिका या प्रमा तद्विशेष्यत्वं स्वरूपसम्बन्धेनाऽऽत्मनि वर्तते तथापि (नित्येषु कालिकाऽयोगात्) इति नियमात्कालिकसम्बन्धेन तादृशविशेष्यत्वाभावः स्वरूपेण वर्तत एवाऽऽत्मनीत्यस्य सद्धेतुत्वम् । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तित्वाऽनुपादाने कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य स्वरूपेण योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वरूपेण साध्याभाववत्यात्मनि हेतोर्वृत्तित्वेनाऽव्याप्तिः । तदुपादाने तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वरूपेण साध्याभावस्य कालिकेन योऽभावः स एव साध्यरूपस्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभाववति घटादौ हेतोरात्मत्वस्यावृत्तित्वाल्लक्षणसमन्वयः।

(१) अयं घटवान्-एतत्त्वादित्यत्र तादात्म्येन घटादेस्साध्यत्वेऽव्याप्तिः । तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य घटभेदस्य स्वरूपसंबन्धेन योऽभावस्तस्य पूर्वोक्तनियमेन घटत्वरूपतया तत्र साध्यप्रतियोगिताविरहेण साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरतआह—प्रतियोगितावच्छेदकवदिति ।

सिद्धिः । (१) इत्थञ्चाऽत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेषणीया, (२) अन्यथा घटान्योन्याभाववान् घटत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । तादात्म्यसम्बन्धस्यापि साध्याऽभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

(३) यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीय (४) निरुक्तप्रतियोगित्व-तदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याऽभावाऽधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम् । एवञ्च घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याऽभावस्य घटत्वादेः साध्यीयप्रतियोगित्वविरहेऽपि न क्षतिः, तादृशान्यतरस्य साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । न च तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसाध्याऽभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसम्बन्धसंसर्गकनिरवच्छिन्नाऽधिकरणता तदाश्रयाऽवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । गुणकर्म्माऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वाऽभाववान् गुणत्वादित्यादौ सत्त्वात्मकसाध्याभावाधिकरणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणाद्यवृत्तित्वान्नाऽव्याप्तिः । नचैवं कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याऽभावाऽधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवाऽस्य दोषस्य

(१) इत्थञ्चेति अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वांगीकारपक्षे इत्यर्थः ।

(२) अन्यथेति । अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वाप्रवेश इत्यर्थः ।

(३) ननु भावपदार्थात्यन्ताभावाभावो भवतु प्रतियोगिस्वरूपः अन्योन्याभावाभावाभावो न भेदरूपप्रतियोगिस्वरूपोऽपि तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभावरूप एवेत्यन्योन्याभावसाध्यकस्थले सर्वत्रैवाव्याप्तिरित्यरुचेराह—यद्वेति ।

[४] निरुक्तेत्यस्यात्यन्ताभावनिरूपितत्वमर्थः ।

वक्ष्यमाणत्वात् । न च तथापि कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याऽभावाधिकरणत्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनये तस्य (१)केवलान्वय्यनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनये अन्योन्याभावान्तरात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्याऽतिरिक्तस्याऽभ्युपगमात् । तच्च (२)अग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वह्निमद् गगनादित्यादावतिव्याप्तिः, वह्न्याभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायादि सम्बन्धेन गगनादेरवृत्तेः । न च तल्लक्ष्यमेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन (३)पक्षधर्म्मत्वाभावाच्चाऽसद्धेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवाऽनुमितेरनुभवसिद्धत्वात् । (४)अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादेरपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वात् । (५) एवं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्त्वानतिरेकितया द्रव्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृत्तेः, गुणे गुणकर्मान्य-

---

[१] प्राचाम्मते कपिसंयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तितया गुणादावेव वृत्तित्वं नतु द्रव्ये तथा च सप्तपदार्थवृत्तित्वाभावेन कपिसंयोगिभेदस्य न केवलान्वयित्वमिति भावः ।

[२] अग्रे-चतुर्थलक्षणव्याख्यानावसरे इत्यर्थः ।

[३] पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्य पक्षवृत्तित्वाभावादित्यर्थः ।

[४] अन्यथेति । अयमाशयः—यदि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षवृत्तित्वाभाव एवासद्धेतुत्वनियामकस्तर्हि धूमवान् वन्हेरित्यादौ वन्ह्यादिहेतोरप्यसद्धेतुत्वं न स्यात् हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षावृत्तित्वाभावात् । तथा च सुतरां तस्य लक्ष्यत्वापत्तिरिति भावः ।

(५) आपत्तिस्वरूपातिव्याप्त्यपेक्षयाऽनुपपत्तिरूपाऽव्याप्तेः प्रबलदोषत्वाल्लक्षणस्याऽव्याप्तिमाह—एवमिति ।

त्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् । (१)सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च, सत्ताभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणता (२)प्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन (३)निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपित (४)निरुक्तसम्बन्धसंसर्गकनिरवच्छिन्नाऽधिकरणताऽऽश्रयवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् । वृत्तित्वञ्च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयम् । (५) अस्ति च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताऽभावाधिकरणताश्रयवृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावाधिकरणत्वाश्रयवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावादेरिव

---

(१) (विशिष्ट सत्वं शुद्धसत्वादतिरिक्तम्) इतिमते न पूर्वोक्ताऽव्याप्तिस्संभवति, साध्याभाववति गुणे शुद्धसत्वातिरिक्तस्य विशिष्टसत्वस्यावर्त्तमानत्वादतोऽव्याप्त्यन्तरमाह—सत्तावानिति ।

(२) प्रतियोगिकेत्यस्य निरूपितेत्यर्थः, इदमाधेयताविशेषणम् । आधेयता निरूपितेत्यत्र निरूपितत्वपदार्थः प्रतियोगिकत्वम् । एवमग्रेऽपि ।

(३) निरुक्तेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः ।

(४) निरुक्तेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्ति साध्यसामान्यीयप्रतियोगित्व-तदवच्छेदकत्वान्यतरेत्यर्थः ।

(५) सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिं निवारयति—अस्ति चेति ।

केवलान्वयित्वात् । (१)द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्यैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सत्तायां सत्वान्नातिव्याप्तिः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणम् । (२)वस्तुतस्तु—एतल्लक्षणकर्त्तृमते ।विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यं, न तु समवायसम्बन्धेन । तथाच प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणमनुपादेयमेव, तदुपादाने हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्य्यकारणभावभेदापत्तेः । (३) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वे सतीत्यनेनापि विशेषणाद्वह्निमान् गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ननु तथापि उभयत्वमुभयत्रैव पर्य्याप्तं, न त्वेकत्रेति सिद्धान्तादरे घटत्वतदभाववदुभयत्वादित्यादौ पर्य्याप्त्याख्यसम्बन्धेन हेतुत्वेऽतिव्याप्तिः, घटत्वाभाववति हेतुतावच्छेदकपर्य्याप्त्याख्यसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः । घटो न घटपटोभयमितिवत् घटत्वाभाववान् न घटत्वतदभाववदुभयमित्यपि प्रतीतेरिति चेन्न । तादृशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वादिति । (४) अत एव निविशतां वा वृत्तिमत्त्वं साध्यसमानाधिकरणत्वं वेति केवलान्वयिग्रन्थे दीधितिकृतः ।

(१) अस्मिन् प्रकारेऽतिव्याप्तिरपि न संभवतीत्याह-द्रव्यं सत्त्वादित्यादि

(२) लाघवमनुसृत्याह—वस्तुतस्त्विति ।

(३) वन्हिमान् गगनादित्यत्रातिव्याप्तिं निराकरिष्णुराह-हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेति । साध्याभाववदवृत्तित्वमितिलक्षणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धित्वे सतीति विशेषणीयमित्यर्थः ।

(४) उभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तमिति सिद्धान्तादरे घटत्ववान् तादृशोभयत्वादित्यत्रातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः ।

(१)केचित्तु -निरुक्तसाध्याभाववद्विशिष्टनिरूपिता या विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यथोक्तसंबन्धेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयव्यक्त्यवर्त्तमानं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं तद्धर्म्मवत्त्वं विवक्षितम् । (२) धूमवान् वह्नेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेर्धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वेऽप्ययोगोलकनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेरतथात्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ।

(३)अन्ये तु-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्याधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तदवृत्तिनिरुक्तसाध्याभाववद्विशिष्टनिरूपितयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्मकत्वमिति (४)विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्य्यम् स्वपदं

---

(१) सत्तावान् द्रव्यत्वात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ पूर्वोक्ताव्याप्तिं निराचिकीर्षूणां केषांचिन्मतमाह—केचित्त्विति । वन्हिमान् धूमादित्यादौ तत्समन्वयश्चेत्थम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वावच्छिन्ना या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाऽऽधेयता तन्निरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयीभूतह्रदव्यक्त्यवर्तमानं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मा (धूमत्वा) वच्छिन्नाऽऽधेयतानिरूपिताधिकरणत्वसामान्यं तद्धर्म (धूमत्व) वत्त्वं धूमे इति ।

[२] सामान्यपदकृत्यमाह—धूमवानिति ।

[३] कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ लक्षणं समन्वेतुं परिष्करोति—अन्ये त्विति । अत्र स्वपद मधिकरणतात्मकत्वमित्यत्राधिकरणताकपदं च हेतुपरम्, तथा च धूमाधिकरणताश्रयपर्वतवृत्ति यन्निरवच्छिन्नं रूपाद्यधिकरणत्वं तत्र वन्ह्यभावाद्यधिकरणतात्वस्यावर्त्तमानत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः ।

४ विशेषणेति । पूर्वोक्तकेचित्त्विति कल्पे यादृशो विशेषणविशेष्यभावस्तस्मादत्र लक्षणे विपरीतो विशेषणविशेष्यभावो बोध्य इति तात्पर्यम् ।

हेतुपरम्।(१)इत्थञ्च कपिसंयोगाभाववान् सत्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाऽव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षेपः।

लक्षणान्तरमाह,

साध्यवद्भिन्न साध्याभाववदवृत्तित्वम् ।

साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् तदवृत्तित्वमित्यर्थः । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय [साध्यवद्भिन्नेति] साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राञ्चः । तदसत् [साध्याभाववत्] इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

नव्यास्तु-साध्यवद्भिन्ने साध्याभावः साध्यवद्भिन्नसाध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमिति सप्तमीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्प्रत्ययः । तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः । एवञ्च साध्यवद्भिन्नवृत्तीत्यनुक्तौ संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । संयोगाभाववति द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः । तदुपादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिः संयोगाभावो गुणादिवृत्तिः संयोगाभाव एव, अधिकरणभेदेनाभावभेदात्, तद्वदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः । न च तथापि साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्येवास्तु लक्षणं किं साध्याभाववदित्यनेनेति वाच्यम् । यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन [२]वैयर्थ्याभावात्, तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् । न च तथापि साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्य-

(१) विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्य प्रयोजनमाह-इत्थञ्चेति ।

(२) वैयर्थ्यं नाम स्वसमानाधिकरणप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकलघुभूतधर्मान्तरघटितत्वम् । यथा नीलधूमत्वं धूमत्वघटितम् प्रकृते तु साध्यवद्भिन्ननिरूपित वृत्तित्वाभावः साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावश्च मिथो भिन्न एवाभावः । तथाच न द्वयोरभावत्वयो मिथः सामानाधिकरण्यं येन वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ।

स्तद्वद्वृत्तित्वमेवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम् । तादृश-द्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः । साध्याभावेत्यत्र साध्यपदम् [१] अत एव, द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभाववत्वात् । भावरूपाभावस्य चाधिकरणभेदेन भेदाभावात् ।

ननु तथापि घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतराभाववान् गगनत्वादित्यादौ घटानधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाभावस्य गगने सत्त्वात् सद्धेतुतयाऽव्याप्तिः, साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकाशसंयोगरूपस्य गगनेऽपि सत्त्वात् तत्र च हेतोर्वृत्तेः । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवद्वृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमतेनैतल्लक्षणकरणात् । तथा च अधिकरणभेदेनाभावभेदात साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य (२)प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिमति गगनेऽसत्त्वादव्याप्तेरभावात् । न चैवं साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यम् (३)अभावाभाव-

---

[१] अत एवेति । द्रव्यत्वमादायासंभवादेवेत्यर्थः ।

(२) प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति । घटे वर्त्तमानो यो घटत्व--घटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावः स प्रतियोगिव्यधिकरणः गगने व यस्तादृशाभावस्स प्रतियोगिसमानाधिकरणः यतो गगनेऽन्यतराभावोऽपि वर्त्तते । तथाच विरुद्धधर्माध्यासेन घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभावस्याधिकरणभेदेन भेदः स्वीकार्यः तथा सति साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्याधिकरणं घट एव तत्र गगनत्वहेतोरवर्तमानत्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(३) अभावेति । अभावाभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वाभावाभावो न द्रव्यत्वरूपः किन्त्वरिक्तोऽभावस्तस्याधिकरणं साध्यवद्भिन्नो ह्रदादिरेव, अधिकरणभेदेनाभावभेदात तत्र च धूमस्यावर्त्तमानत्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वयसंभवात्साध्यपदं व्यर्थमिति भावः ।

स्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात् साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वात् अधिकरणभेदेनाऽभावभेदादिति वाच्यम्। यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्व-प्रतियोगिव्यधिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्तत्रैवाऽधिकरणभेदेनाऽभावभेदाभ्युपगमो न तु सर्वत्र। तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्त्वादसम्भववारणाय साध्यपदोपादानात्।

(१) यद्वा घटाकाशसंयोग-घटत्वान्यतराभावाभावोऽतिरिक्त एव घटाकाशसंयोगादीनामननुगततया तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। घटत्वद्रव्यत्वाद्यभावाभावस्तु नातिरिक्तो घटत्वद्रव्यत्वादीनामप्यनुगतत्वात्। तथा च द्रव्यत्वादिकमादायासम्भववारणायैव साध्यपदमिति प्राहुरित्यास्तां विस्तरः।

साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम्।

हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः। (२) अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणी-

---

(१) ननु न सर्वोऽप्यभावाभावोऽतिरिक्तः अपि तु घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावाभाव एव तस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वेऽननुगमरूपगौरवात्। तथा च द्रव्यत्वाभावाभावमादायासंभववारणाय साध्यपदस्य यथाश्रुतमपि सार्थक्यं संभवतीत्याशयेनाह—यद्वेति।

(२) ननु वन्हिमद्घटोभयं नेत्याकारकं साध्यवत्प्रतियोगिकमन्योन्याभावमादाय वन्हिमान् धूमादित्यादावसंभव एव स्यादत आह अन्योन्याभावश्चेति। तथा च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वेन प्रतियोगिवृत्तित्वात्तद्वारणम्। व्यासज्यवृत्तित्वं नाम--एकत्वानवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वम्।

यस्तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाऽसम्भवः । नन्वेवमपि नानाधिकरणकसाध्यके वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारेति । प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन सह पौनरुक्त्यमिति चेन्न । वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिवदस्याप्यत्र दोषत्वात् । न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैवैतल्लक्षणघटकत्वे वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिरप्रासङ्गता, केवलान्वयिसाध्यकेऽपि साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । तत्रापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवाऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

(१) साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव एव विवक्षितः । न चैवं पञ्चमाभेदः, तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः । अत्र तु तादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वेन इत्यधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेव भेदात् । (२)अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमिति न कोऽपि दोष इति दिक् ।

---

(१) साध्याभाव-साध्यवदन्योन्याभावयोरप्रसिद्धयैव केवलान्वयिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिर्दत्ता मूलकारेण साऽत्र न सङ्गच्छत इत्यस्वरसं मनसि कृत्वाह- वक्ष्यमाणेति ।

(२)अखण्डाभावेत्यस्यातिरिक्ताभावेत्यर्थः । तथा च अधिकरणत्वघटिततादृशाभावत्वस्य अधिकरणत्वाघटिततादृशाभावत्वस्य च मिथः सामानाधिकरण्याभावान्न पूर्वोक्तवैयर्थ्यमिति भावः ।

सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम् ।

साकल्यं साध्याभाववतो विशेषणं (१) तथा च यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतो र्व्याप्तिरित्यर्थः। (२)धूमाद्यभाववज्जलह्रदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्व्ह्नयादावतिव्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतो विशेषणम्। (३)साध्याभावविशेषणत्वे (४) तत्तद्ह्रदावृत्तित्वादिरूपेण यो वन्ह्याद्यभावस्तस्यापि सकलसाध्याभावत्वेन प्रवेशात् तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः। न च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ (५)सत्त्वादे र्विशिष्टाभावादिसत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। (६)तादृ

---

(१) साकल्यस्य साध्याभावाधिकरणे विशेषणत्वे सति यादृशी लक्षणाऽऽकृतिः सम्पन्ना तान्दर्शयति--तथा चेति।

(२)साध्याभावाधिकरणे साकल्यविशेषणस्य प्रयोजनमाह--धूमाद्यभाववदिति।

(३) साध्याभावाधिकरणे साकल्यविशेषणस्यातिव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनं तत्तु प्रथमोपस्थित-साध्याभावे साकल्यविशेषणेनापि सम्भवतीत्याशङ्कामसम्भवेनापाकरोति--साध्याभावविशेषणत्व इति!

(४) तत्तद्ध्रूदावृत्तित्वेति। इदमाकूतम्, वन्हिरपि तत्तद्ध्रदावृत्तिस्तस्य च यस्तत्तद्ध्रदावृत्तिर्नास्तीत्याकारकाभावः सच लाघवात्तत्तद्ध्रदत्वादिरूपस्तेषां च मिलितानामधिकरणमप्रसिद्धमित्यसम्भवः। अत्रादिपदेन घटावृत्तित्व-महानसावृत्तित्वादिपरिग्रहः।

(५) सत्वादेर्विशिष्टेति। गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वाभाव इत्यर्थः। आदिना सत्वघटोभयाभावादिपरिग्रहः।

(६) तादृशाभावेति। सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावेत्यर्थः। प्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकादिपाठस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण--हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवत्त्वे ततऽप्यधिके वा तात्पर्यम्।

शाभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वस्येह विवक्षितत्वात्। प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या। तेन द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्तादेः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। अन्यथा पर्वतादावपि वह्न्यादे (१) विशिष्टाभावादिसत्त्वेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिसामान्याभावसत्वेन च यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात् धूमस्याऽसम्भवः स्यात्। न च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इत्यादौ एतद्वृक्षस्यापि (२) तादृशसाध्याभाववत्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वृक्षत्वस्याव्याप्तिरिति वाच्यम्। किञ्चिदनवच्छिन्नाया साध्याभावाधिकरणताया इह विवक्षितत्वात्। (३) इत्थञ्च किञ्चिदनवच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणताया गुणादावेव सत्त्वात् तत्र च हेतोरप्यभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः। न च कपिसंयोगाभाववान् सत्वादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धयाऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैवैतद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न च पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववति जलादौ यावत्येव कपिसंयोगा-

---

(१) विशिष्टेति। महानसीयत्वादिविशिष्टवन्ह्यभाव इत्यर्थः। आदिना वन्हिजलोभयाभावोपग्रहः।

(२) तादृशेत्यस्य। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः।

(३) इत्थञ्चेत्यस्य, किञ्चिदनवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वविवक्षणे चेत्यर्थः।

भावसत्त्वादतिव्याप्तिरितिवाच्यम्। तन्निष्ठपदेन (१)तत्र निरवच्छिन्न वृत्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। (२)इत्थञ्च पृथिवीत्वाभावाधिकरणे जलादौ यावदन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्तिमानभावो न कपिसंयोगाभावः किन्तु घटत्वाद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। न (३)चैवमन्योन्याभावस्य (४)व्याप्यवृत्तितानियमनये द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवद्भिन्नत्वादित्यादेरपि सद्धेतुतया तत्राव्याप्तिः, संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य संयोगरूपस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये (५)ऽन्योन्याभावस्याऽभावो न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः किन्त्वतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिः, (६)अन्यथा मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्तेरिति संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात्। (७)वस्तुतस्तु सकलपदमत्राशेषपरं, न

(१) तत्र—यावति निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणे।

(२) अत्रेत्थञ्चेत्यस्य। सकलसाध्याभावाधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिकाभावनिवेशे चेत्यर्थः।

(३)नचैवमित्यत्रैवमित्यस्य हेत्वभावे निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वनिवेशे चेत्यर्थः।

(४) ननु संयोगवद्भिन्नत्वस्य पृथिव्यामेव व्यभिचारितया तत्र लक्षणाऽसत्त्वमिष्टमेवेत्याशंकामपाकुर्वन्नाह—व्याप्यवृत्तितानियमेति।

(५)अन्योन्याभावस्याभाव इति। अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावस्याभाव इत्यर्थः।

[६] अन्यथेति। अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्यातिरिक्तत्वाऽभाव इत्यर्थः। यदि कपिसंयोगिभेदाभावः कपिसंयोगरूपः स्यात्तर्हि वृक्षे मूले तत्प्रतीतिरप्रमा स्यात् तत्र कपिसंयोगासत्त्वात्। अत्र मूलदेशस्यावच्छेदकं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपं बोध्यम्।

(७) यत्रैकमेव साध्याभावाधिकरणं तत्र सकलसाध्याभावाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिमाशंक्याह—वस्तुतस्त्विति।

त्वनेकपरम, एतद्घटत्वाभाववान् पटत्वादित्याद्येकव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्त्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । (१) तथाच किञ्चिदनवच्छिन्नाया [२]निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताया व्यापकीभूतो योऽभावः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं लक्षणार्थः । न च सत्त्वादिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिना निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताया (३)व्यापकत्वात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । (४) तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ तु निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यादावव्याप्तिः निर्वह्नित्वाभावानां

---

[१] सकलपदस्याशेषार्थकत्वे यादृशो लक्षणवाक्यार्थस्सञ्जातस्तं दर्शयति तथा चेति ।

[२] निरुक्तेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावेत्यर्थः ।

(३) व्यापकत्वादिति । तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमिति व्यापकत्वम् । तच्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभावाधिकरणतावद्गुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्ववत्त्वात्सत्ताऽभावस्याप्यस्तीति तत्प्रतियोगितावच्छेदकसत्तात्ववत्त्वात्सत्त्वस्येत्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

(४) तद्वन्निष्ठेति । तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमिति व्यापकलक्षणे प्रकृते विवक्षिते तु द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्त्वाभावे-द्रव्यत्वाभावाधिकरणतावति गुणादौ सत्त्वाभाववान्नेतिप्रतीतिसिद्धान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वान्नातिव्याप्तिप्रसङ्गः । किन्तु ह्रदो निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यत्राऽव्याप्तिदोषो बोध्यः । तथाहि निर्धूमत्वरूपसाध्याभावाधिकरणत्ववति पर्वतमहानसादौ (चालनी न्यायेन) निर्वह्नित्वाभाववान्नेतिप्रतीतिसिद्धान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक एव निर्वह्नित्वाभाव इति हेत्वभावस्य साध्याभावाधिकरणत्वाव्यापकत्वादिति भावः ।

वह्निव्यक्तीनां सर्वासामेव(चालनी न्यायेन)निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । (१)तादृशाधिकरणताया व्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न (२)यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। (३)व्यापकतावच्छेदकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् (४) न तु तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तद्वृति निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा, प्रकृतव्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् (५)तेन पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ नातिव्याप्तिः, कपिसंयोगाभावत्वस्य (६) निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादित्येव परमार्थः ।

---

(१) तादृशाधिकरणताया इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावाधिकरणताया इत्यर्थः ।

[२] यद्धर्मेति । यद्धर्म-तद्धर्मपदाभ्यां हेतुतावच्छेदकधर्मो ग्राह्यः ।

(३) व्यापकतावच्छेदकत्वन्त्विति । निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यत्र निर्धूमत्वाभावाधिकरणत्ववति महानसादौ वर्तमानो योऽभावः (घटो नास्तीत्याकारकः) तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव निर्वह्नित्वत्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तद्धर्मं [निर्वह्नित्वत्व] वत्त्वं निर्वह्नित्व इति लक्षणसमन्वयः ।

[४] नत्विति । प्रयोजनानुरोधेन व्यापकतावच्छेदकत्वशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य-स्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वरूपस्य-निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वा निवेशः क्वचिदस्ति, परन्त्वत्र प्रयोजनाभावान्न तन्निवेश इति भावः ।

(५) तेनेति। प्रकृतव्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य वाऽप्रवेशेनेत्यर्थः ।

(६) निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादिति । यद्यत्रप्रतियोगिवैयधिकरण्य घटितं, निरवच्छिन्न वृत्तित्वघटितं वा व्यापकतावच्छेदकत्वमभिमतं-

साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा ।

अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावश्च (१)तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः । (२)तेन धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमवदन्यजलहृदादिवृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्व-जलत्वोभयाभावस्य च हेतौ सत्त्वेपि नातिव्याप्तिः । साध्यवदन्यत्वञ्च अन्योन्याभावत्वनिरूपित-साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववत्वम् । (३) तेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वन्हिमदन्यस्मिन् धूमादे

स्यात्तदा पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्रातिव्याप्तिस्स्यात् । पृथिवीत्वाभावाधिकरणत्ववति जलादिद्रव्ये वर्त्तमानो यः प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविशिष्टोऽभावः स न कपिसंयोगाभावाभावः किन्तु घटाद्यभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वात् । तदनिवेशे तु साध्याभावाधिकरणे जलादौ कपिसंयोगाभावाभावस्यापि सत्त्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥

(१) ननु धूमवदन्यहृदनिरूपितवृत्तित्वाभावं, धूमवदन्यनिरूपितवृत्तित्व जलत्वोभयाभावञ्च साध्यवदन्यवृत्तिताप्रतियोगिकमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिरत आह—तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इति । साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्न -- तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तदर्थः । उक्ताभावयोरतादृशत्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र सामान्याभावपरिष्करणरीतिस्तु प्रथमलक्षणवदेव बोध्या ।

(२) तेन । तादृशवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशेनेत्यर्थः

(३) साध्यवत्प्रतियोगिताकाऽभावं परित्यज्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशस्य व्यावृत्तिमाह—तेनेति ।

वृत्तावपि नाव्याप्तिः । (१)न वा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-त्यन्ताभावस्य (२)स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्य अधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावप्यव्याप्तिः (३)तस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताया अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेन अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविर-हात्। (४) अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वञ्च तादात्म्यसम्बन्धाव-च्छिन्नत्वमेव। (५)साध्यवत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बो-ध्यम्। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कस्य समवायेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्य अधिकरणे पर्वतादौ

---

(१) साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववत्त्वरूपं साध्यवद-न्यत्वं विहायाऽन्योन्याभावत्वनिरुपिता या साध्यवत्त्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरुपकाभाववत्त्वनिवेशप्रयोजनमाह—नवेति।

(२) स्वावच्छिन्नभिन्नेति। अत्र स्वपदेन वह्निमान्नास्तीत्यन्ता-भावो ग्राह्यः तदवच्छिन्नो वह्निमच्छून्यो देशः पर्वतादिः तद्भिन्नः पर्वतावयवादिः तद्भेदः पर्वतादौ वर्त्तते, तत्रैव स्वपदग्राह्यो वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावोऽ-पि वर्त्तत इति समनियतत्वाद्वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्न-भेदस्वरूपत्वमिति तथा च वह्निमान्नास्तीत्यन्ताभावस्यापि साध्यवत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकान्योन्याभावरूपतया तद्वति पर्वतादौ धूमस्य वर्त्तमानत्वादव्याप्तिः स्यादिति भावः।

(३) प्रतियोगितायामन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वनिवेशे यथा नोक्तदोष-स्तथा दर्शयति—तस्येति—अत्र षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वं तथा च वह्निमान्नास्ती-त्यन्ताभावत्वनिरूपितायास्साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया इत्यर्थः

(४) अन्योन्याभावनिरूपितत्वपदार्थं निर्वक्ति-अन्योन्याभावत्वेति।

(५) ननु समवायेन यो वह्निमान् तदन्यत्वं पर्वतादौ तत्र धूमस्य सत्त्वा-दव्याप्तिरत आह साध्यवत्त्वमिति। अत्र तेनेत्यस्य साध्यतावच्छेदक-संबन्धेन साध्यवत्त्वनिवेशेनेत्यर्थः।

धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः । (१) सर्वमन्यत् प्रथमलक्षणोक्तदिशा अवसेयम् । (२) यथाचास्य न तृतीयलक्षणाभेदस्तथोक्तं तत्रैवेति समासः ।

सर्वाण्येव लक्षणानि केवलान्वय्यव्याप्त्या दूषयति—

केवलान्वयिन्यभावात् ।

पञ्चानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादि (३) व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके द्वितीयादिलक्षणचतुष्टयस्य तु कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेऽपि (४)चाभावादित्यर्थः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न–साध्यताव-

---

(१) सर्वमन्यदिति । अयमभिप्रायः, यथा प्रथमलक्षणे निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षितन्तथा प्रकृतेऽपि साध्यवदन्योन्याभाववत्वं वक्तव्यम् । यथा च प्रथमलक्षणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वीयस्वरुपसंबन्धेन तादृशवृत्तित्वाभावोऽभिमतस्तथा प्रकृतेऽपि विवक्षणीयः तेन नोक्तदोषाणामत्रावकाश इति ॥

(२) ननु तृतीयपंचमलक्षणयोः पुनरुक्तिरत आह--यथाचेति ।

(३) व्याप्यवृत्तीति-व्याप्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम्, केवलान्वयित्वञ्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । यस्मिन् पदार्थे निरुक्तं व्याप्यवृत्तित्वं केवलान्वयित्वञ्च वर्त्तते तद्व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयीत्युच्यते यथा वाच्यत्वप्रमेयत्वादिकं तत्साध्यके पञ्चानामपि लक्षणानामव्याप्तिः । यत्र पदार्थे व्याप्यवृत्तित्वं न वर्त्तते किन्तु निरुक्तं केवलान्वयित्वमात्रमस्ति तदव्याप्यवृत्ति केवलान्वयि यथा कपिसंयोगाभावादिः तत्साध्यके द्वितीयादिचतुर्णामव्याप्तिरिति भावः ।

[४] अभावादिति । अप्रसिद्धत्वादित्यर्थः, अन्यथा सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः स्यादिति भावः ।

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात् । कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः । तृतीयलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वञ्च तद्व्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितम् । (१)एतच्चोपलक्षणं द्वितीये कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावप्यव्याप्तिः अधिकरणभेदेनाऽभावभेदे मानाभावेन कपिसंयोगाभाववति वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य वृत्तित्वात् । न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वं वक्तव्यम्, एवञ्च वृक्षस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् । सद्धेतौ हेत्वधिकरणे विशिष्टाधिकरणत्वाभावादेव असम्भवात् । तृतीये साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावमात्रस्यघटत्वे चालनीन्यायेनान्योन्याभावमादाय नानाधिकरणकसाध्यके वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यत् ।

इति मथुरानाथतर्कवागीशविरचिता व्याप्तिपञ्चकस्य माथुरीटीका समाप्ता ।

---

(१) एतच्चोपलक्षणमिति—उभयविध केवलान्ययिन्यव्याप्त्यभिधानमुदाहरणमात्रमन्येपि वक्ष्यमाणा दोषा यथायथं लक्षणे संभवन्त्येवेति भावः

अथ सिंहव्याघ्रचिन्तामणिः ॥

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् ।

नापीति । अत्र साध्यासामानाधिकरण्यं न साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावः, द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः, द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वाभावानधिकरणत्वात् सत्तायां, नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् (१)द्वितीयेन पौनरुक्त्यापत्तेः, किं तु साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तित्वं, तदनधिकरणत्वं च तद्भिन्नत्वम्, अधिकरणत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहात् (२)तथा च साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वं हेतोरव्यभिचरितत्वमिति फलितम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः । (३)अव्याप्यवृत्तेरधिकरणता तु नाव्याप्यवृत्तिः । (४)साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं

---

(१) द्वितीयनेति । साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमितिलक्षणे साध्यवैयधिकरण्यस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमर्थः । तथा च द्वितीयलक्षणे न पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः ।

(२) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमिति लक्षणस्याकृतिं निष्कृष्य दर्शयति-तथा चेति ।

(३) ननु कपिसंयोगानधिकरणत्वाभाववति मूलावच्छिन्ने वृक्षे एतद्वृक्षत्वहेतोस्सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यमेवेत्यत आह-अव्याप्यवृत्तेरधिकरणतेति । तथा चाव्याप्यवृत्तेः कपिसंयोगस्याधिकरणत्वं नाव्याप्यवृत्ति, नातस्तदभाववान् वृक्षः किन्तु गुणादिरेवेति नाव्याप्तिः ।

[४] साध्याधिकरणत्वमिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वमित्यर्थः ।

च ग्राह्यम् । (१)अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वाभाववत्सामान्याद्येव, तदवृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्यात्। स्याच्च समवायेन वह्न्यादौ साध्ये संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः। वह्न्यधिकरणत्वाभाववज्जलह्रदाद्येव तदवृत्तित्वाद्धूमादेः। (२)इत्थं च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसाध्याधिकरणत्वाभाववद्गुणादि तदवृत्तित्वाज्जातेः, साध्यतावच्छेदकसमवायसंबन्धावच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वाभाववत्पर्वताद्यपि धूमस्य च तदवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः। वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्या, तेन तादृशवह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। नचैवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्ताधिकरणत्वाभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरेवाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । (३)तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति विवक्षितत्वात् । (४)साध्या-

[१]साध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वानुपादाने क्रमेण दोषमाह—अन्यथेति ।

[२] तन्निवेशेनोक्तातिव्याप्तिरित्याह—इत्थञ्चेति ।

[३] तादृशेति । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ तत्समन्वयश्चेत्थम्—साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वाभावो यः समवायेन सत्वाधिकरणत्वं नास्तीत्याकारकः तस्य व्यापकीभूतो योऽन्योन्याभावः द्रव्यं नेत्याकारकः तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे सत्वादिति ।

[४] ननु व्यापकत्वस्य गुरुशरीरतया तदपेक्षया सामानाधिकरण्यस्य लघुत्वाद्व्यापकत्वस्थाने सामानाधिकरण्यमेवान्योन्याभावे कुतो न लक्षणे निवेश्यत इत्यत आह–साध्याधिकरणत्वेति। तथा च धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गान्न तथोक्तमिति भावः ।

धिकरणत्वाभावसामानाधिकरण्येत्युक्तौ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलह्रदादौ वन्हिमदन्योन्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतो (१)व्यापकत्वानुधावनम् । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं च ग्राह्यम् (२)अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे धूमवदन्योन्याभावासत्वादव्याप्तिः स्यात्, स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वपटत्वादितत्तज्जातिमतोऽन्योन्याभावस्य द्रव्यत्वानधिकरणत्वाभावव्यापकत्वेनातिव्याप्तिः । (३) अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवी संयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः ॥

---

(१) व्यापकत्वानुधावनमिति—व्यापकत्वनिवेशे धूमाधिकरणत्वाभाववान् यथा जलह्रदस्तथा तप्तायः पिण्डोऽपि तत्र वह्निमद्भेदस्यावर्त्तमानत्वाद्व्यापकत्वमिति नातिव्याप्तिः ।

[२] अन्यथेति । यद्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकताया हेतुतावच्छेदकसंबन्धावछिन्नत्वोपादानं न स्यात्तदा वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, साध्याधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमवदन्योन्याभावस्यासत्त्वेनाव्यापकत्वात्, तदुपादाने तु संयोगेन धूमवद्भेदस्य तत्र सत्वान्नाव्याप्तिः । एवमुक्तप्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानाभावे द्रव्यं जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभाववति गुणादौ कतिपयजातिमद्भेदस्य सत्त्वेन व्यापकत्वात् तन्निवेशे तु जातिमत्सामान्यभेदस्य तत्रासत्त्वान्नातिव्याप्ति रितिभावः

[३] अव्याप्यवृत्तीति । अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावो यदि व्याप्यवृत्तिर्न भवेत्तदा पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्रातिव्याप्तिः, पृथिवीत्वाधिकरणत्वाभाववतिः जलादौ संयोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वर्त्तमानतया व्यापकत्वात् । तस्यव्याप्यवृत्तित्वे तु गुणादावेव संयोगिभेदो न तु जलादावित्यव्यापकत्वात् संयोगिभेदस्येति नातिव्याप्तिः ।

साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा

साध्यवैयधिकरण्यमिति । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं, साध्यवदवृत्तित्वपरत्वे (१) द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ नाव्याप्तिः । अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वांशस्याधिकस्य प्रवेशान्न साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यनेन यथाश्रुतस्य पौनरुक्त्यम्, अखण्डाभावघटकतया चाधिकरणत्वांशस्य न वैयर्थ्यम् । (२) साध्यवद्भिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न–साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकं बोध्यम् । तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेन वह्निमतो भिन्ने यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभिन्ने च पर्वतादौ वृत्तित्वेपि न क्षतिः । (३) तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति तु समुदायार्थनिष्कर्षः । (४) अ-

---

(१) द्रव्यमिति । साध्यवैयधिकरण्यपदस्य साध्यवदवृत्तित्वार्थकत्वे द्रव्यं सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः,सत्वे हेतौ द्रव्यत्ववदवृत्तित्वाभावानधिकरणत्वादिति भाव

[२] साध्यवद्भिन्नत्वं चेति । अत्र साध्यवद्भिन्नत्वपदेन साध्यव प्रतियोगिकभेदो बोध्यः ।

(३) तादृशेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताको भेदः संयोगेन वन्हिमान्नेत्याकारकस्तद्व्यापकीभूतोऽन्योन्याभावो धूमवान्नेत्याकारकः तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमे सत्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(४) अन्यथा पूर्ववदिति । यदि व्यापकत्वघटितं लक्षणं न स्यात्किन्तु यथा श्रुतं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वमेव स्यात्तदा सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति भावः ।

न्यथा पूर्ववत्साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। शेषं पूर्ववत्।

लक्षणद्वयमेकदैव दूषयति—

तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्। तच्च तत्र यत्किंचित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम्

तदुभयमपीति। (१) साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं-साध्यानधिकरणानधिकरणत्वनियतं, साध्यानधिकरणावृत्तित्वव्याप्यमिति यावत्। तच्च। व्यापकीभूतं साध्यानधिकरणावृत्तित्वं च। तत्र। केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धमित्यन्वयः। साध्यानधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य तत्राप्रसिद्धेः।

यत्किञ्चिदिति। (२)यदि च साध्यानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किं तु साध्याधिकरणप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमात्रं तदा

---

[१] साध्यानधिकरणेति। अत्रायमाशयः, साध्यासामानाधिकरण्येत्यादिलक्षणद्वयं व्याप्यम्, अनयो र्व्यापकन्तु साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं पर्यवसितम्। केवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्यसामान्यानधिकरण्याप्रसिद्ध्या पूर्वोक्तव्यापकाप्रसिद्धिः व्यापकाप्रसिद्धौ सुतरां व्याप्यस्य लक्षणद्वयस्याप्रसिद्धिरिति।

[२] यदि चेति। यदि साध्यानधिकरणत्वशब्देन यत्किञ्चित्साध्याधिकरणान्यत्वं विवक्षितं तदा वन्हिमान् धूमादित्यत्र वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रचाव्याप्तिः, यत्किंचित्साध्याधिकरणान्ये पर्वतादौ हेतोर्वर्त्तमानत्वादिति भावः।

वह्निमान् धूमादित्यत्र यत्किञ्चिद्वृत्त्यनधिकरणे पर्वतादौ वर्तमाने धूमेऽप्यप्रसिद्धमित्यर्थः। अप्यर्थकचकारात्केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयः। तथा च व्यापकाभावाद्व्याप्यीभूतं तदुभयलक्षणमपि तदुभयत्राप्रसिद्धमिति भावः। (१) साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति यथाश्रुतं तु न सङ्गच्छते; यथोक्तलक्षणद्वयस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति ध्येयम्।

भट्टाचार्यानुयायिनस्तु, तदुभयमपि—तदुभयलक्षणवाक्यमपि। साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्—साध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकम्। साध्याधिकरणत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभाव-साध्यवत्सामान्यभिन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमिति यावत्। तच्च तादृशान्यतराभाववत्त्वं च। तत्र। केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धमित्यन्वयः। साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरप्रसिद्धत्वादिति भावः। ननु तदुभयवाक्यं न प्रागुक्ताभावान्यतरविषयबोधजनकम्, अपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभाव-साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव। साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाव-साध्यवत्प्रतियोगिकभेदौ च केवलान्वयिन्यपि प्रसिद्धावित्यत आह—यत्किञ्चिदिति। शेषं पूर्ववदित्याहुः॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणयोर्माथुरी टीका समाप्ता।

[१] साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजमाह—साध्यानधिकरणेति।

व्याप्तिपञ्चकदीधितिः-

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते, नन्वित्यादिना ।

जागदीशी विवृतिः ।

(ननु " व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते " इत्युक्तं प्राक् निरूप्यते च व्याप्तिरित्यर्थान्तरम् (१) अत आह) "समारब्धेति" (२) समारब्धा या अनुमानप्रामाण्यपरीक्षा (परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेनानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनं) तत्कारणीभूतं(*)यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः।(व्याप्तिज्ञानं विना " अयं व्याप्तिग्रहोपायः " इति ज्ञातुमशक्यत्वात् व्याप्तेस्तत्र

---

(१) अत इत्यादि । " नन्वनुमिति हेतु व्याप्तिज्ञाने " इति ग्रन्थात्प्रागनुमिति ग्रन्थे मूलकारो " व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते " इति ग्रन्थेन व्याप्तिज्ञानो पायनिरूपणं स्वकर्त्तव्यत्वेन प्रतिज्ञाय व्याप्ति स्वरूपविवेकमारभमाणोऽर्थान्तरं गत इत्याशंका प्रेक्षावतां समुद्भवति तामुत्सारयितु शिरोमणि श्चिन्तामणि सन्दर्भावतरण रूपेणाहेत्यर्थः । अर्थान्तरं पराजयस्थानरूपो दोषः तल्लक्षणन्तु प्रकृताऽसम्बद्धार्थाभिधानत्वम् । अत्र—( ) एतादृशचिन्हयुतः पाठः प्राचीन पुस्तकेपुनोपलभ्यते—इति वोध्यम् ।

(२) समारब्धेति । अतीतकालिकसमीचीनाद्यकृति विषयीभूता परीक्षेत्यर्थः

(*) ' कारणीभूतो यो व्याप्तिग्रहस्तदुपाय प्रतिपादनमित्यर्थः इति कलिकाता पु० पाठः

साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धे-
तावव्याप्तिमाशंक्याह, साध्यवद्भिन्नेति ।

विशेषणत्वात् इति भावः) (१) तथाच प्रामाण्य व्यवस्थापनोपोद्धात संगत्या तन्निरूपणमिति हृदयम् । अव्याप्यवृत्तीति कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वात् इत्यादावित्यर्थः । (२) इदञ्च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तदवच्छिन्नस्य साध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य, (३) अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो बोध्यः । (४) अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि

---

(१) पूर्वग्रन्थेन साकमस्य ग्रन्थस्याभिमत–संगतिं दर्शयति तथाचेति अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनोपपत्त्यै व्याप्तिनिरूपण मित्यर्थः ।

अत्र प्रामाण्येत्यादिस्थाने ' व्याप्तिग्रहोपायाभिधानोपयुक्तत्वेन , इति पाठः कलिकाता मुद्रित पुस्तके दृश्यते ।

(२) इदञ्चेति । अस्यार्थस्तु–यद्रूपावच्छिन्ना यत्सम्बन्धावच्छिन्ना साध्यता भवति तद्रूपावच्छिन्न तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक साध्याभावस्य प्रथमलक्षणेप्रवेशमादृत्य कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिरुक्तेति । सप्रपञ्चमिदं ६ पृष्ठे टिप्पण्या मभिहितम् ।

(३) पूर्वोक्तरूपेण साध्याभावस्याऽ प्रवेशे प्रसिद्धस्थलं परित्यज्याऽप्रसिद्ध स्थलानुसरणाऽऽनर्थक्यमाह अन्यथेति विशिष्टाभावादीति महानसीयत्वपर्वतीयत्वविशिष्टवन्ह्याद्यभावं, वन्हिघटोभयाद्यभावं समवायेनवह्न्यभावञ्चादाय तद्वति पर्वतादौधूमादेर्वृत्तित्वेन वन्हिमान् धूमादित्यादि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽप्यव्याप्ति स्सम्भवत्येवेति भावः ।

(४) लक्ष्ये लक्षणा सत्वमित्यव्याप्तिलक्षणादेवाव्याप्तेः सद्धेतुवृत्तित्वेऽवधारिते सद्धेतावव्याप्तिरित्यत्र ' सद्धेतौ ' इति निर्देशो व्यर्थ इत्याशंक्याह अव्याप्यवृत्तीति

साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वद वृत्तित्वमर्थः ।

(१)आकाशादिहेतावव्याप्त्यभावादाह सद्धेताविति वृत्तिमद्धेताति तदर्थः । (२) अव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्र तत्र सन् वर्त्तमानो यो हेतुस्तत्रेत्यर्थः, तेन संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्त्यभावेऽपि न क्षतिरित्यपि वदन्ति । (३) ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववान् इत्यर्थे साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् (४) न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात् साध्याभाववता सममेव तादात्म्येनैवान्वयविवक्षणान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तथासतिसाध्यवद्भिन्नात्मको यो[५]मतुवर्थःसम्बन्धी तदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभावपदवैयर्थ्यभ्रौ-

---

(१) आकाशादीति संयोगादिसम्बन्धेन गगनादिहेतुके वन्हिमान् गगनादित्यादौ गगनस्यावृत्तित्वभावत्वेन लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरिति भावः।

(२) 'अव्याप्यवृत्ति साध्यक सद्धेतावव्याप्ति' रिति शिरोमणि वचनमसङ्गतम् संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्त्यभावादत आह अव्याप्यवृत्तिसाध्यमिति । यस्मिन्नधिकरणे साध्यमव्याप्यवृत्ति भवति तत्राधिकरणे वर्त्तमान हेतावेवाव्याप्तिः, संयोगाभावसाध्यकगुणत्वन्तु न तथेतिभावः ।

(३) साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमिति लक्षणे साध्यवद्भिन्न साध्याभाववत्पदयोः कर्मधारयसमास एव कर्त्तव्यो लक्षणारूपदोपाभावात् न तु साध्यवद्भिन्ने साध्याभाव इतिषष्ठीतत्पुरुषो लक्षणारूपगौरवादित्याशंकते नन्विति

(४) येन पदेन विना विवक्षितान्वयबोधोऽनुपपन्नो न तत्पदं वैयर्थ्यास्पदमिति भावः ।

(५) मतुवर्थइति साध्यावद्भिन्नस्य साध्याभावसम्बन्धिनाऽभेदान्वयो विवक्षितः स च मतुवर्थसम्बन्धिनाऽभेदान्वयेनाप्युपपन्न इति साध्याभावपद-

व्यात्, अतः सप्तमीसमासं समर्थं व्याचष्टे साध्यवद्भिन्नेति। [१] तथाच साध्यवद्भिन्नस्य वृत्तावनन्वयात् यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम्। (२) साध्याभावे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्ग्रहार्थमेवेत्याशयः। (३) साध्यवद्भिन्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमति पर्वतादौ धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिर (४)सम्भवो वा स्यादतः साध्याभावेति। न च कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादेः संग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादृत्यैव (५) लक्षणमिदं कार्य्यं, तथाच साध्यवद्भिन्ने योऽभावस्तद्वदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्यवदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, (६) प्रतियोगितासंस-

---

वैयर्थ्यमेव, साध्यवद्भिन्नसम्बन्ध्यवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वादितिभावः।

(१) सप्तमीतत्पुरुषसमासे स्वीकृते साध्याभाववदिति विशेष्यस्य न वैयर्थ्यमित्याह तथाचेति

(२) साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणस्य फलमाह—साध्याभाव इति।

(३) सप्तमीतत्पुरुषसमासे साध्याभावपदस्य कृत्यमाह साध्यवदिति।

(४) असम्भवो वेति। पर्वतो वह्निमान् गगनादित्यस्य लक्ष्यत्वेऽवृत्ति गगनादौ साध्यवद्भिन्नवृत्ति द्रव्यत्वादिमत्पर्वताद्यवृत्तित्वाल्लक्षणसमन्वयसम्भवेनाऽव्याप्तिरुक्ता यदि गगनादीनामवृत्तिस्वभावानां न लक्ष्यत्वन्तदा लक्ष्यमात्रे लक्षणासत्त्वादसम्भव इति भावः॥

(५) लक्षणमिदमिति यद्यधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमोऽत्र लक्षणे न स्यात्तदा साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वनिवेशेऽपि कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तितादवस्थ्यम्, साध्यवद्भिन्ने गुणादौ वर्तमानस्य कपिसंयोगाभावस्य मूलावच्छेदेन वृक्षादावपि सत्वात्तत्र चैतद्वृक्षत्वस्य वर्त्तमानत्वादिति भावः।

(६)प्रतियोगितेति प्रतियोगिता निरूपितानुयोगित्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावघटितमिदंलक्षणं,शुद्धाभावघटित साध्यवद्भिन्नवृत्यभाववदवृत्तित्वन्तु लक्षणान्तरं तथा च लक्षणान्तरेण लक्षणान्तरस्य वैयर्थ्यं न सम्भवतीति भावः। वैयर्थ्यलक्षणन्तु द्वितीयलक्षण माथुरी टिप्पण्यामभिहितमस्माभिः।

णेण साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशः, न त्वभावत्वेनापीति तद्वैयर्थ्यशंकानवकाशात्,।

[१] वस्तुतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने वर्त्तते यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयोऽभावः तद्वदवृत्तित्वमर्थः। तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्याऽनुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन वह्न्यादिमतोऽन्यस्मिन् पर्वतादौ यः समवायाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावस्तद्वति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिः स्यादत स्तदुपात्तमिति नव्याः।

केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वविरुद्धधर्माध्यासात् संयोगाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदः, न तु गगनाद्यभावस्य (२) मानाभावात्, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिगगनाद्यभाववति पर्वतादौ धूमादेःसत्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः। तत् मन्दम्(३) गुणे गगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं, नतु द्रव्ये गगनाद्यभावे तथात्वमित्यादि प्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वादिसामानाधिकरण्यतदभावयोः विरुद्धयोः धर्मयोः सम्भवादिति दिक्। न च (४) घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

---

(१) माऽस्तुसाध्यपदवैयर्थ्यं निष्प्रयोजनत्वन्तु साध्यपदस्य दुर्वारमेवेत्याशंक्याह वस्तुतस्त्विवति अत्र स्वपदेन लक्षणघटकः साध्याभावो ग्राह्यः,

(२) मानाभावादिति विरुद्ध धर्मप्रतीत्यभावादित्यभिमानः।

(३) गगनाभावेऽपि विरोधिधर्माध्यास सम्भवेन गगनाभावोऽप्यधिकरण भेदभिन्न एवे त्याशयेनाह तन्मन्दमिति

(४) घटत्वाकाशेति, अत्र घटत्वाभाव मात्रस्य साध्यत्वेऽव्याप्तिरेवनसंभवतीत्यतो घटाकाशसंयोगस्योपादानम्। यद्यपि घटाकाशसंयोगाभावमात्रस्य साध्यत्वेऽव्याप्तिः सम्भवति तथापि तस्य केवलान्वयित्वेनाऽव्याप्तेरिष्टतया

कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वेमाना भावादाह-साध्यवदिति। हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेना व्याप्तेराह सकलेति।

वान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य गगनघटसंयोगात्मकसाध्याभावस्याप्यधिकरणे गगनादौ गगनत्वादिहेतोः सत्वादिति वाच्यम्, (१)अभावाभावस्यातिरिक्ततामते एवैतल्लक्षणकरणादिति भावः ।

भिन्नत्वे इति । द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावतो(२)भिन्नत्व इत्यर्थः । **मानाभावादिति** । तथाचात्रा व्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताव व्याप्तिरितिभावः ।

हेतोरिति न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादसम्भव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यम, वह्निमान् गगनादित्यत्रावृत्तिगगनादौ लक्षणसम्भवेन तस्यापि सद्धेतुतायाः

घटत्वोपादानम् । घटत्वघटाकाशसंयोगोभयाभावस्यापिकेवलान्वयितयातत्साध्यत्वेऽप्यव्याप्तेरिष्टत्वेनान्यतरोपादानम्, अन्यतरत्वञ्च भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वम् ।

(१) अभावाभावस्येति । तथाचान्यतराभावाभावोनाऽन्यतरस्वरूपः किन्त्वतिरिक्तोऽभावस्तस्य स्वस्याधिकरणंघटएव तत्र च गगनत्वस्याऽवर्त्तमानत्वाल्लक्षणसमन्वय इतितात्पर्यम् ।

(२) भिन्नत्वइति । ' कर्मादौ संयोगाद्यभावस्यभिन्नत्वेमानाभावात् , इति दीधितौ प्रथमोपस्थितं गुणंविहायकर्मपर्य्यन्तानुसरणंयद्यपि निष्प्रयोजनन्तथापि कर्मणआदि कर्मादिरितिषष्ठीसमासेन कर्मादिपदस्य गुणपरत्वमेव ।

स्वयं [१] वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यपदस्य [२] सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपस्य पर्यवसितार्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावेव सम्भवाद्गन्धवती पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति ।

[३] ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाऽप्रसिद्ध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं तदा वन्हिमान् धूमादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः । तत्रापि [४] तत्तत्सपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तद्विपक्षावृत्तित्वा-

---

(१) वक्ष्यमाणत्वादिति । सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

(२) सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तीति । अनुमितिविषयीभूततत्तद्व्यक्तीत्यर्थः । तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नेति । तत्तद्व्यक्तिमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः । तथा चोभयाभावस्य सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तिमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपत्वाभावात्र तमादायाऽसम्भवः किन्तु नानाव्यक्तिगन्धादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरेवेति भावः ।

(३) धूमवान् वन्हेरित्यत्र ह्रदादिस्वरूपं यत्किञ्चित्साध्याभावाधिकरणमादायापतितामतिव्याप्तिमुद्धर्तुं साकल्यं साध्याभावाधिकरणविशेषणमिष्यते—परन्तु तदतिव्याप्तिवारणं साध्याभावे साकल्यविशेषणादपि भवितुमर्हतीति व्यर्थमधिकरणे साकल्यविशेषणमित्याशङ्कामपाकुर्वन्नवतारयति—नन्विति ।

(४) तत्तत्सपक्षेति । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् महानसादिः, एवञ्च महानसावृत्ति नास्ति चत्वरावृत्ति नास्ति पर्वतावृत्ति नास्तीत्यादयभावोऽपि सकलसाध्याभावान्तर्गतः तेषामपि महानसाद्यवृत्तित्वेन वन्हिप्रतियोगिकत्वात् [चालनीन्यायेन] प्रत्येकं वन्हेः सपक्षावृत्तित्वात् एवं विपक्षो ह्रदादि-

साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम् ।

वच्छिन्नाभावरूपस्य च साध्यप्रतियोगिकाभाव [१] स्तोमस्याऽधिकरणाऽप्रसिद्धेरत आह—**साध्याऽभाववतीति** । तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणम् अतो नाऽप्रसिद्धिरिति भावः । [**केचित्तु**—ननु धूमवान् वन्हेरित्यादिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । साध्याभाववघटितकुक्षिवन्निष्ठाऽभावाप्रतियोगित्वादित्यत आह—**साकल्यं साध्याभाववतीति** ।]नन्वेवमपि(२)साध्याऽभाववन्निखिलान्तर्गते महानसादौ वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमत उक्तं **साध्ये चेति** । तथाच सपक्षो महानसादि र्न सकलसाध्याभाववानित्यदोषः(३)**प्राञ्चस्तु**-व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं साध्याभाववति यावत्त्वविशेषणे

स्तद्वृत्ति नास्तीत्यभावोऽपि ह्रदाद्यवृत्तित्वेन वन्हिप्रतियोगिकः वन्हेस्तत्र तत्र विपक्षेऽवर्त्तमानत्वात् तथाच सकलसाध्याभावपदेन ह्रदावृत्तिर्नास्ति घटावृत्ति-र्नास्ति महानसावृत्ति नास्तीत्याद्यभावानामुपग्रहः ।

(१) **स्तोमस्येति** । समुदायस्येत्यर्थः । **अधिकरणाप्रसिद्धेरिति** । अयमाशयः घटावृत्ति नास्तीत्यभावो लाघवाद्घटत्वरूपः महानसावृत्ति नास्तीत्यभावो महानसत्वादिरूपः तथाच घटत्व—ह्रदत्व—महानसत्व—पर्वतत्वादिरूपाणां साध्यप्रतियोगिकाभावानामेकाधिकाधिकरणमप्रसिद्धमिति वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति ।

(२) **साध्याभाववदिति** । साध्यप्रतियोगिको यः पर्वतीयादिवन्ह्यभावस्तद्वति महानसादादित्यर्थः ।

(३) **प्राञ्चस्त्वित्ति** । यद्यपि प्रथमोपस्थिते साध्ये साकल्यविशेषण-मुक्त्वैव साध्याभाववति साकल्य—विशेषणं वक्तुमुचितन्तथापि धूमवान् वन्हे-

दत्त एव साध्ये यावत्त्वविशेषणमव्याप्तिवारकतया सार्थकं भवति. अतः साध्याभाववत्येव साकल्यं प्राक् प्रयोजयति—साकल्यमित्यादिना–इत्येवमवधारयन्ति ।

(१) तन्मन्दम् । साध्याभाववति साकल्यानुक्तावतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यविशेषणस्य प्रथमतः सार्थकत्वसम्भवात् अन्यथा गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पटत्वादिलक्षणतत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि द्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । (इत्थञ्च प्रथमतः साध्ये साकल्यविशेषणोपादाने गुणत्वादेरपि सङ्ग्रहात् तदभाववान्न गुणादिः किन्तु गगनमात्रं तत्र हेतो वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः ।)

रित्यादावतिव्याप्तिनिरासाय प्रथमतः साध्याभाववत्येव साकल्यविशेषणोपादानेन समायातां वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिं निराचिकीर्षुः पश्चात्साध्येऽपि साकल्यविशेषणमवोचत् दीधितिकार इति प्राचामवधारणमित्यर्थः ।

[१] तन्मन्दमिति । प्रथमतः साध्येऽपि साकल्यविशेषणस्यातिव्याप्तिवारणफलकत्वात्प्राचामवधारणमयुक्तमिति भावः । वस्तुतस्तु 'साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च वोध्यम्' इति वाक्ये प्रथमोपस्थितस्यापि साध्यस्यानन्तरमुपादानाभिप्रायस्तु—साध्ये साकल्यं देयं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको वोध्य इति विकल्पस्फोरणमेव । यदि साध्याभावस्य पश्चादुपादानं स्यात्तर्हि साध्यसामान्याभावेन साकं साध्याभाववति साकल्यविशेषणस्य विकल्पः प्रतीयेत स चानपेक्षित इति भावः ।

साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः ।

ननु साध्यवत्यपि (१) द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्रतियोगिकाऽभावस्य सत्त्वादसम्भवः । [२] किञ्च [३] सकलपदोत्तरसाध्यनाम्ना सकलसाध्यप्रतियोगिताकाऽभाववतोऽनुपस्थापना [४] तेन समं सकलपदस्य कर्मधारयोऽप्यनुपपन्न इत्यत आह—**साध्याऽभाव इति** । तथा च साध्याभाववत्येव साकल्यं देयन्नतु साध्येऽपीति भावः । साध्याभाववति साकल्यदानस्य प्रयोजनमाह—**तेनेति** । विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः । साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यसामान्याभावस्य वा निवेशस्य फल-

---

[१] **द्वित्वावच्छिन्नेति** । वह्निघटोभयं नास्तीत्याकारक—सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववति पर्वतादौ धूमाभावासत्त्वादसंभव इति भावः ।

(२) ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसाध्याभावविवक्षाया नोक्तासंभवः संभवतीत्यत आह—**किञ्चेति** ।

(३) **सकलपदोत्तरनाम्नेति** । सकलपदोत्तरवर्तिना साध्यनाम्ना (प्रातिपदिकेन) इत्यर्थः

(४) **तेन सममिति** । यत्पदार्थस्य येन पदार्थेन साकमन्वयोऽपेक्षितस्तद्बोधकपदयोरेव मिथस्समासो भवति, तथाच प्रकृते साकल्यस्य साध्याभाववताऽन्वयो विवक्षितः सच साध्याभाववान् न साध्यपदोपस्थाप्यः किन्तु साध्याभाववत्पदोपस्थाप्यः तस्मात्साध्यपदेन साकं सकलपदस्य कर्मधारयोऽपि न संभवतीति भावः । अन्येत्वेवमाहुः—“एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्येतरत्र विशेषणतयाऽन्वयो न भवतीति ” नियमात्साध्याभाववद्विशेषणस्य साकल्यस्य साध्यविशेषणत्वासम्भवतात्पर्यकोऽयं ग्रन्थ इति ।

नवा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यक--व्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्ते र्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते वरिहाय-

माह--नवेति । एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्योक्तावप्यव्याप्तिरग्रे स्थास्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तम् (नचैकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायाऽसम्भव एव सम्भवति, नत्वव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्ति धर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणेनैव तद्वारणसम्भवात् अव्याप्यवृत्तीति । [१] कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः । [२] यद्यप्यग्रे हेत्वाभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः करणीय इति अव्याप्यवृत्ति हेतावव्याप्तिः सम्भवति, [३] तथापि यथाश्रुतमूलस्य न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः । व्यभिचारिणीति ।

---

[१] कपिसंयोगीति । अयमभिप्रायः । यदि साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणोपादानं न स्यात्तदा कपिसंयोगसामान्याभाववति सकलान्तर्गते मूलाच्छिन्ने वृक्षे हेत्वभावासत्त्वादव्याप्तिरिति भावः ।

[२] यद्यप्यग्र इति । साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणानुपादानेऽव्याप्यवृत्ति साध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तिर्दीधितिकारेण दत्ता तत्र सद्धेतौ व्याप्यवृत्तित्वविशेषणात्प्रतीयते यदव्याप्यवृत्तिसद्धेतौ नाव्याप्तिसम्भवः स चासंगतः, कपिसंयोगी कपिविभागादित्यत्राव्याप्यवृत्तिसद्धेतावप्यव्याप्तिः सम्भवत्येव, कपिसंयोगाभाववति वृक्षे वक्ष्यमाणप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नकपिविभागाभावस्यासत्त्वादिति ।

[३] यावदनागतावेक्षणन्यायेनाग्रिमं हेत्वभावे प्रतियोगिवैयाधिकरण्यविशेषणं नालोच्यते तावद्यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसद्धेतौ नाव्याप्तिस्संभववि

अभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् ।

(१) एतद्वृत्तत्ववान् कपिसंयोगात् इत्यादावित्यर्थः । **अभावद्वये इति ।** साध्याभावे हेत्वभावे चेत्यर्थः । अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं [२] साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वं, [३] तेन धूमाद्यभाववतोऽपि अयः पिण्डादेः कालिकसम्बन्धेन धूमादिमत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन [४] प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं बोध्यम् । [५] तेन अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्याभा-

---

कपिसंयोगरूपसाध्याभाववति वृक्षे कपिविभागाभावस्य सत्त्वादित्याशयेनाह **तथापीति ।**

[१] **एतद्वृत्तत्ववानिति ।** यदि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न विशेष्यते तदा एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, एतद्वृक्षत्वाभाववति भूतलादौ कपिसंयोगाभावसत्त्वादिति ।

[२]**साध्यताघटकेति ।** साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभाव इत्यर्थः । [कलिकातामुद्रितपुस्तके प्रतियोगिनो यदधिकरणं तदवृत्तित्वम्'] इति पाठो दृश्यते स तु संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्त्याधायकत्वादुपेक्षणीयः ।

[३] साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह– **तेनेति ।**

[४] **प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितमिति ।** प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणभिन्नवृत्तिर्हेत्वभावो ग्राह्य इति भावः ।

[५] प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वैयधिकरण्यानिवेशेऽयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिः, आत्मत्वरूपसाध्याभाववति घटादौ विषयतासंबन्धेन ज्ञानस्य

हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः, तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् ।

वक्तो :घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिमत्त्वेऽपि नाऽव्याप्तिः । **हेत्वभावोऽपीति** । अपिना साध्याभाव [१] सङ्ग्रहः [२] तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि साध्या-

---

विद्यमानत्वेन तत्र ज्ञानाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावाल्लक्षणाघटकत्वात् तन्निवेशे तु विवक्षितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन घटादेर्ज्ञानानधिकरणतया तत्र ज्ञानाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन लक्षणघटकत्वाल्लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरित्याह—तेनेति ।

[१]संग्रह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिः साध्याभावो लक्षणे ग्राह्य इति भावः ।

[२] तेनेति । साध्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्याप्रवेशे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्, जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यात्, गुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावस्य विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगि—विशिष्टसत्त्वात्मकसत्तासमानाधिकरणत्वेन जात्यादावेव तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्र च जात्यभावस्य सत्त्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यविवक्षणे तु गुणादेरपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्वशून्यत्वेन गुणादौ साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन तत्र च जात्यभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

भावोऽपीत्येवं क्रमेण वक्तुमुचितम्, अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य लाभसम्भवात्, तथापि तत्प्रतियोगित्वञ्चेत्यग्रिमतत्पदेनानिर्दिष्टहेत्वभावस्य परामर्शासम्भवात्, हेत्वभावप्रतियोगित्वञ्च इत्यभिधाने च ग्रन्थगौरवादित्यमभिधानम्। **प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति** [१] प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटक सम्बन्धेनावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय। तेन ह्रदादौ कालिकादि सम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः। **तत्प्रतियोगित्वं**, हेत्वभावप्रतियोगित्वम्। **हेतुतावच्छेदकरूपेणेति**। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि बोध्यम्। (२) तेनात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्त्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः। [३] न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्त्यैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-

---

(१) यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नः प्रतियोग्येव भवति तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य इत्यत्र प्रतियोगिपदं किमर्थमित्याशंक्याह—**प्रतियोगिपदमिति**। अत्र प्रतियोगितावच्छेदकताघटकेत्यादेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्ध इत्यर्थः। सच प्रकृते समवायः।

(२) हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्रासद्धेतावतिव्याप्तिवारणं फलमाह—**तेनेति**।

[३] **नचेति**। आत्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्र कालिकसंबन्धेनात्मनि प्रतियोगिव्यधिकरणद्रव्यत्वाभावमादाय समागतातिव्याप्तिनिराकरणार्थं हेत्वाभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशितम्। अयमात्म-

तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाऽव्याप्तिः ।

गित्वविवक्षा व्यर्थेति वाच्यम् । [१] तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यादौ निर्वह्नित्वभेदमादायैव लक्षणसम्भवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रन्थवक्ष्यमाणाव्याप्त्यलग्नतापत्तेरिति ध्येयम् ।(वस्तुतः निर्वह्नित्वस्य व्याप्यवृत्तितया तद्धेतुस्थले हेत्वभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न देयं व्यर्थत्वात्, परन्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वाच्यम्, अतः (२) नाग्रिमग्रन्थासङ्गतिरिति ध्येयम्)

हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह—तेन द्रव्यत्वाद्याविति ।

ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिवारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन पुरस्तादेव निवेशितमिति द्विः सम्बन्धनिवेशे गौरवं तदपेक्षया-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षणादेवाव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणसम्भवाल्लाघवमिति भावः ।

[१] तथा सतीति । अत्रेदं तात्पर्यम् । चतुर्थलक्षणम्परित्यज्य पञ्चमलक्षणानुसरणे निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यत्र चतुर्थलक्षणस्याव्याप्तिं वक्ष्यति दीधितिकारः सा च हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धनिवेशेऽलत्येवोपपद्यते निर्धूमत्वव्याप्याभाववति पर्वतादौ स्वरूपेण निर्वह्नित्वाभावस्यमहानसीयवह्न्यादिस्वरूपस्यावर्त्तमानत्वात् । यदा तु हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं परित्यज्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यते तदा हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य निर्वह्नित्वं नेत्याकारकस्यान्योन्याभावस्य साध्याभाववति पर्वतादौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयादव्याप्तिरसङ्गता स्यादिति ।

(२) नाग्रिमेति । हेतुतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक

न वा विशिष्टसत्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्वादावतिप्रसङ्गः। यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं

(१) अन्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावस्य सत्तारूपप्रतियोगि-समानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। अत्र तु द्रव्यत्वस्य साध्यतायां साकल्याप्रसिद्धयाऽव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारादादिपदम्, तेन [२] गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपग्रहः (३) द्रव्येतरासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयम्। हेतुतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वविवक्षायाः फलमाह—**नवेति। सत्वादाविति।** द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुषज्यते। **यत्रैकव्यक्तिकमिति।** तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। ननु [४] इतोऽप्यस्वरसात् साध्यसामान्याभावस्यैव

निर्वह्निनत्वाभावस्य महानसीयादिवह्निरूपस्य साध्याभाववति सकलान्तर्गते पर्वतादाववृत्तित्वेनाव्याप्तिसङ्गतिरिति भावः।

[१] **अन्यथेति।** हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यविवक्षाऽभाव इत्यर्थः।

[२] **तेन गुणवत्त्वस्येति।** तथाच गुणवत्त्वस्य चतुर्विंशतिगुणस्वरूपतया तत्र साकल्यं प्रसिद्धमिति भावः।

(३) **द्रव्येतरासमवेतमात्रमिति।** अथ वाऽत्र द्रव्यत्वपदेन जातिरूपमनुगतं (द्रव्येतरासमवेतत्वे सति निखिलद्रव्यसमवेतं] न ग्राह्यं तस्यैकत्वेन साकल्याप्रसिद्धेः किन्तु द्रव्येतरस्मिन् गुणादावसमवेतं यद्द्रव्यत्वगुणकर्मादि तदेवात्र द्रव्यत्वपदेन विवक्षितं तथा च तन्निष्ठं साकल्यं प्रसिद्धमेवेति भावः

(४) **इतोऽप्यस्वरसादिति।** इतः—द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र साकल्याप्रसिद्धयाऽव्याप्तेरस्वरसा (अरुचेः) दित्यर्थः। अपिना साध्याभाववद्विशेषणस्य साकल्यस्य साध्ये विशेषणत्वायोगरूपो दोषः पूर्वोक्तः समुच्चितः।

विपक्षो वा । तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये ।

निविष्टत्वात् साध्ये साकल्यं न देयमेवेत्यत आह-**विपक्षो वेति** (विपक्षः साध्याभाववान्) [१] एकव्यक्तिकमित्यनुषज्यते। तद्घटावृत्तिधर्मवान् तद्घटान्यत्वादित्यादावव्याप्तिः। (साध्याभावव त्तद्घटस्य साकल्याप्रसिद्धेरिति भावः। (साध्याभाववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वं वक्तव्यम तो दोषान्तरमाह-**निर्धूमेति**। कश्चित) [२] ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्रैकव्यक्तिरेव विपक्षस्तत्रत्यलक्षणे साध्याभाववति साकल्यविशेषणं न देयमिति दोषान्तरमाह-**निर्धूमत्वव्याप्य इति** [३] निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्य्यन्तम्, निर्धूमत्वव्याप्यस्यापि

---

(१) एकव्यक्तिकमिति। यत्रैकव्यक्तिको विपक्ष इति लिङ्गविपर्ययेणार्थः। तद्घटावृत्तिधर्मवान् तद्घटान्यत्वादित्यस्य स्थाने "गगनावृत्तिधर्मवान्-गगनान्यत्वात्" इति काशीमुद्रितपुस्तके पाठः।

(२) निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वन्हित्वादित्यत्र चरमदोषदानवीजमाह—**नन्विति**। यत्र वह्निसाध्याभावाधिकरणानि तत्रैवाधिकरणे साकल्य विशेषणस्य सार्थक्यादेकमात्रविपक्षस्थले साकल्यविशेषणमनुपादेयमतो न पूर्वोक्त दोषाणामवकाश इतिभावः।

(३) निर्धूमत्व [धूमाभाव] वान् निर्वन्हित्वा [वन्ह्यभावात्] दित्यत्रैव व्याप्तिसंभवे व्याप्यपर्यन्तानुसरणे वीजमाह—**निर्धूमत्वस्येति**। तथाच धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य [निर्धूमत्वस्य] यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेन गतार्थत्वेऽपि तद्व्याप्यानां स्नेहजलत्वादीनां वहुत्वेन न तेन गतार्थतेति हृदयम्

तत्वेन साध्ये निर्वन्हित्वादौ चाव्याप्तिस्तत्र हेत्वभावस्य वन्ह्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह—साध्यवदिति ।

[१]स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे वन्ह्यभावस्य व्यभिचारित्वादसंग्रहो न दोष इत्यत उक्तं तत्त्वेनसाध्ये इति। निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन साध्ये इत्यर्थः। प्रत्येकमिति। -हेत्वभावस्य महानसीयादिवन्हेः साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वा [२] दव्याप्तिरिति भावः। [३] निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभाववव्यापकतावच्छेदकं निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नाभावत्वं तद्रूपवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ तु न दोष इति ध्येयम्। ननु साध्यवत्प्रति योगिकान्यत्वस्य धूमादिमति सत्त्वादव्याप्तिरत आह—

---

(१)स्नेहादेरिति ।निधूर्मत्वव्याप्यस्तु स्नेहोऽपि तथाच स्नेहवान् निर्वन्हित्वादित्यत्र लक्षणासत्वमिष्टमेव। स्नेहाभाववति भूतलादौ निर्वन्हित्वस्य वृत्तित्वेन तस्य व्यभिचारित्वात यदा तु निधूर्मत्वव्याप्यत्वेन साध्यत्वं तदा न निर्वन्हित्वस्य व्यभिचारित्वं निर्वन्हित्वाधिकरणे कस्यापि धूमाभावव्याप्यस्य सत्वादितिभावः।

(२) अव्याप्तिरिति । निर्वन्हित्वाभावस्तु महानसीयपर्वतीयादिवन्हिसामान्यस्वरूपः, तस्य साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वतादिपु प्रत्येकमवर्तमानत्वादिति भावः।

(३) निरुक्तेति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं-प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयद्रूपा [हेतुतावच्छेदक] वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं—तद्धर्म (हेतुतावच्छेदक) वत्त्वमिति पर्यवसितार्थः।

अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् ।

अत्रेति। तथाच साध्यवत्पदेन [१] निरूढलक्षणयोपस्थापितस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे [२]तादात्म्ये नान्वयात् साध्यवति च साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदासत्त्वा-त्वा व्याप्तिः [३] गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वोपगमाच्च द्रव्यं पृथिवीत्वा-दित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत्त्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या नाव्या

उक्तविशेषणविशिष्टनिर्धूमत्वाभाववति पर्वतादौ वर्तमानो योऽभावः स घटाभाव एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वमनवच्छेदकं निर्वह्नित्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वं तादृशनिर्वह्नित्वत्वस्य निर्वह्नित्वे सत्त्वादिति रीत्या ह्रदो निर्धूमत्ववान् निर्वह्नित्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयः ।

(१) निरूढलक्षणयेति। अनादिकालिकतात्पर्यवती लक्षणा निरूढलक्षणा-पदेन बोध्यते। अत्र यद्यपि शक्यसंबन्धरूपा लक्षणा शक्तपद एव संभवति नतु साध्यवदित्याकारके प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मके वाक्ये, तस्याशक्तत्वात् तथापि शक्तस्य मतुप्प्रत्ययस्यैव प्रकृतिसहकारेण साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता के निरूढलक्षणा साध्यपदन्तु तात्पर्यग्राहकम् । अथवा वैयाकरणमते नेदम् तन्मते तद्धितवृत्तिस्वीकारात् ।

(२) तादात्म्येनेति । अभेदेनेत्यर्थः । [अभेदस्तादात्म्यमि] ति वचनात्। तथा च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभिन्नो यो भेदस्तदधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावस्य लक्षणार्थत्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

(३) अत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्व [भेद] पदेन साध्यता वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिता कभेद एव ग्राह्यः, अन्यथा, वन्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्हिमत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादायाव्याप्तितादवस्थ्यात् । तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वा दित्यत्राव्याप्तिः, स्वरूपतो द्रव्यत्वापेक्षया द्रव्येतरासमवेतत्वे सति सकलद्रव्य समवेतत्वरूप-द्रव्यत्वत्वविशिष्ट—द्रव्यत्वस्य गौरवेण प्रतियोगितानवच्छेदक त्वाल्लक्षणाप्रसिद्धेरत आह—गुरुधर्मस्येति ।

नहि भवति नीलो घटो घटान्य इति ।

इति रघुनाथशिरोमणिकृता व्याप्तिपञ्चकव्याख्या दीधितिः समाप्ता ।

प्तिरिति भावः ।[१] यद्धर्मविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहृतेना न्यादिपदेनोपस्थापितेऽन्यत्वादौ तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्म्येनान्वयो (२) न तु तद्धर्माश्रयप्रतियोगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्राचां संवादमाह—नहीति । तथा च तादृशव्युत्पत्त्यस्वीकारे नीलघटे पीतघटप्रतियोगिकभेदसत्त्वात् नीलघटो घटान्य इत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः । (३) अत्र च द्रव्यं घटान्यदित्याद्यप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिकत्वेन भेदोऽन्यादिशब्देन बोध्यते तदवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् (४) तत एव घटो घटान्य इत्यस्य वारणसम्भवात्, नीलघटत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुधावनमिति मन्तव्यम् । नीलो घटो घटान्य इत्येव सम्यक् पाठः, (५)

---

(१) यद्धर्मेति । यद्धर्मः साध्यवत्त्वरूपो धर्मः तद्विशिष्टबोधकं साध्यवत्पदं, तेन पदेन समभिव्याहृतं सहोच्चारितमन्यादिपदं तदुपस्थापितेऽन्यत्वादावित्यर्थः ।

(२) नत्विति । नतु तद्धर्माश्रय-यत्किञ्चित्प्रतियोगिताकत्वेनेत्यर्थः ।

[३]यत्किञ्चिद्घटे यत्किंचिद्घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वमूलको घटो घटान्य इत्यपि व्यवहारो न भवति स एव यद्धर्मविशिष्टेत्यादिव्युत्पत्तिमूलमस्तु, नीलघटत्वस्य धर्मितावच्छेदत्वानुधावनं व्यर्थं घटत्वस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वेनेष्टसिद्धेरित्याशंकायामाह—अत्रचेति । व्युत्पत्तिशब्देन समभिव्याहारो बोध्यः ।

(४) तत एवेति । प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वनियमादेवेत्यर्थः ।

(५) तथैव । घटान्य इति समस्तपाठे सत्येवेत्यर्थः । प्रकृतोपयोगित्वेति । अत्र प्रकृतमुपमेयभूतं साध्यवदन्येति लक्षणवाक्यं, तच्च साध्यवतोऽन्यः साध्यवदन्य इति कृतसमासं, तत्र निर्विभक्तिकस्यैव 'साध्यवत्' पदस्य निरूढलक्षणया साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकबोधजनकत्वं नीलघटो घटान्य इत्युपमानोपन्यासे नोपपादनीयं तत्त निर्विभक्तकघटपद एव संगच्छते इति भावः ।

तथैव प्रकृतोपयोगित्वसङ्गतेर्घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्य इत्यत्र पञ्चमीसमासे(१)लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे (२)प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य संसर्गमर्य्यादया भानमादृत्य कथञ्चित् सङ्गमनीयः । [३] घटः पटो न इत्यादौ पटपदं मुख्यार्थपरमेव, न तु प्रकृत इव पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरं, निपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया नञ्पदोपस्थाप्यभेदे पटत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणैव पटस्यान्वयसम्भवात् । पटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वन्तु पटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वञ्चेति त्रितयमेव-(४) विशेष्यविशेषणभावापन्नं संसर्गः (५) न तु वस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नं यत् प्रतियोगित्वं तन्मात्रं पटो न इत्यत् पटत्वावच्छिन्नत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्, (६) अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव

---

(१) लुप्तविभक्तीत्यादेः । 'लुप्तविभक्तिस्मरणोपस्थितप्रतियोगित्वरूपपञ्चमीविभक्त्यर्थे' इत्यर्थः ।

(२) प्रकृत्यर्थतेति । साध्यवत्त्वावच्छिन्नत्वसंबन्धेन विभक्त्यर्थे प्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थस्य साध्यवतोऽन्वयः साध्यवदन्वितप्रतियोगित्वस्य च निरूपकत्वसंबन्धेनाऽन्यपदार्थैकदेशे भेदेऽन्वयः, तथाच साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदबोधः संभवतीति भावः । लुप्तविभक्तेः स्मरणस्यासार्वत्रिकत्वेनात्राऽस्वरसः कथञ्चिदित्युक्त्या सूचितः ।

(३) ननु किं सर्वत्रैव नञ्समभिव्याहारस्थले प्रतियोगिवाचकपदस्य लाक्षणिकत्वम् ? नेत्याह—घटः पटो नेति ।

(४) विशेष्यविशेषणभावेति । निरूपितत्वसंबन्धेन पटत्वविशिष्टं यदवच्छिन्नत्वं स्वरूपसंबन्धेन तद्विशिष्टं यत्प्रतियोगित्वं स एव पटो नास्तीत्यत्र प्रतीतौ प्रतियोगिनोऽभावांशे संसर्ग इति भावः ।

(५) नतु वस्तुगत्येति । वस्तुतो या पटत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्मात्रस्य पटत्वावच्छिन्नत्वाविशिष्टस्य न संसर्गत्वमिति भावः ।

[६] पटत्वावच्छिन्नत्वाविशिष्टस्य प्रतियोगितामात्रस्य संसर्गत्वेऽनुपपत्तिमाह—अन्यथेति ।

(१) तत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात् (२)मानाभावात्,(३) अत एव केवलान्वयिग्रन्थे वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वञ्च संसर्गमर्य्यादया भासते इति स्वयमप्युक्तम्। ४)इत्थमेव च प्रमेयं नास्ति कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीत्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं, संसर्गप्रकारसाधारणविशेष्यविशेषणभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात्,। (५)अन्यथा (परस्परविशेष्यविशेषणभावापन्नसम्बन्धानङ्गीकारे) स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतया [६] अखण्डतादृशसम्बन्धेन प्रमेयस्याभावधर्मिण्यन्वयास

(१) तत्तद्विशिष्टेति। तत्तत्प्रतियोगिविशिष्टाभावबुद्ध्युपपत्तावित्यर्थः

[२] मानाभावादिति। पटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानन्तु प्रतियोगितायां संसर्गमर्यादया पटत्वावच्छिन्नत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमेव तदनवगाहने पटत्वस्यावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमेव स्यादिति भावः।

[३] पटत्वविशिष्टावच्छिन्नविशिष्टप्रतियोगित्वमेव संसर्गो नतु प्रतियोगित्वमात्रमित्यत्र दीधितिकारसम्मतिमप्याह—अत एवेति।

(४) इत्थमेव चेति। मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नप्रतियोगित्वस्य संसर्गविधयाऽवगाहन एवेत्यर्थः।

(५) ननु भ्रमत्वं तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वं. तत्तु ज्ञानस्य संसर्गांशे न संभवति संसर्गविशेषणस्य प्रकारत्वाभावादत आह—संसर्गप्रकारेति। संसर्गे प्रकारे च समानो यो विशेषणविशेष्यभावः स एव भ्रमलक्षणघटक इत्यर्थः। तथाच तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तद्विशेषणकं ज्ञानं भ्रम इत्येवभ्रमलक्षणं तच्च ज्ञानस्य संसर्गकोटावपि संभवत्येवेति भावः।

(६) अखण्ड तादृशसम्बन्धेनेति। मिथो विशेषणविशेष्यभावानापन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपाखण्ड [धर्मधर्मिभावशून्य] सम्बन्धस्य मृषात्वेन तेन संबन्धेन प्रमेयस्याभावेऽन्वयो न संभवति सुतरां भ्रमत्वसंपादनं दूरत एव पराहतमिति भावः।

भ्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः(१)सदुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्य्यादया भानस्य मणिकृतानङ्गीकारात्। क्लृप्तेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन च अभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, (२) घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च (३) अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्तीत्यादेः प्रमात्वापत्तेः तत्तत् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात। (४) एतेन सत्तासमवायिन्यपि गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नवतोऽपि घटाद्यभावस्य न तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वमतः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रमत्वमित्यपि प्रत्युक्तं [५] घटत्वादेर-

---

[१] ननु प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन, स्वरूपसंम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन वा, सद्रूपेण तादृशालीकप्रतियोगित्वभानं स्यादत आह सदुपरागेणेति। सद्रूपेणेत्यर्थः।

(२) घटत्वादेरिति। यद्धर्मावच्छिन्नस्याऽभावे धर्मिण्यन्वयस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गतया भासते तथा चाभावे धर्मिणि प्रमेयत्वावच्छिन्नस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेनान्वयो न भवतीति भावः।

(३) अन्वयितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन यदि प्रतियोगिनोऽभावेऽन्वयः स्यात्तदा दोषमाह—अन्यथेति।

[४] क्लृप्तेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वादिपूर्वोक्तसमाधाने सति घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकेत्यादि द्वितीयसमाधानमफलमित्याशङ्कायामाह—एतेनेति। निराकांक्षत्वरूपद्वितीयसमाधानेनेत्यर्थः। प्रत्युक्तमित्यग्रेतनेन चास्यान्वयः।

[५] एतेनेत्यादिना सूचितं बीजमाह—घटत्वादेरिति।

न्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्व-विशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षतया तथा शाब्दस्यासम्भवादिति ध्येयम् । नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गः, न तु नील-त्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वम्; [१] नीलपटस्य पीतघटस्य चाधिकरणे तादृशप्रयोगापलापापत्तेः । नीलत्वोपलक्षितस्य घटत्वमात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वस्थले तु नीलत्वोपलक्षितघ-टत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव [२] तथा । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तृतीयाविभक्तेर्नावच्छिन्नत्वमर्थः (३) संसर्गीभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासम्भवात् (पदार्थापदार्थयोरन्वयस्य निराकाङ्क्षत्वात्,पदार्थः पदार्थेनान्वीयते इति नियमाच्च) किन्तु अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं (४) प्रतियोगितामात्रं वा, अवच्छिन्नत्वसंसर्गेण संयोगादेस्तत्रान्वया-देव (५) विशिष्टलाभात् । (६) न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव

---

[१] नीलो घटो नास्तीत्यत्र यदि नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं वा संसर्गः स्यात्तदा क्रमशो दोषमाह—नीलपटस्य पीतघटस्य चेति ।

[२] तथा । संसर्ग इत्यर्थ । आपत्त्यनुपपत्त्यभावान्नीलत्वोपलक्षित-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गतया भासत इत्यर्थः ।

(३) संसर्गीभूतेति । संसर्गविधया भासमानघटत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टप्र-तियोगित्वे तृतीयाविभक्त्यर्थस्याऽन्वयो न संभवति, (पदार्थः पदार्थेनान्वेति नत्व-पदार्थेन संसर्गादिने) तिनियमादिति भावः ।]

(४) लाघवादाह—प्रतियोगितामात्रमिति ।

(५) विशिष्टलाभादिति । संयोगावच्छिन्नप्रतियोगित्वलाभादित्यर्थः ।

(६) एवं–तृतीयाविभक्तेरवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वार्थकत्वे, प्रतियोगिता-मात्रार्थकत्वे वेत्यर्थः ।

समवायेन (१) घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावतया समवायेन कपाले घटो नास्तीति (२) व्यवहारापत्तिः । तृतीयान्तसमभिव्याहारस्थले (३) तदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया भानस्य व्युत्पन्नत्वात् समवायावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च कपाले विरहात् । (४) अस्तु वा घटत्वावच्छिन्नत्वस्येव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशे संसर्गमर्य्यादयैव भानं तृतीयान्तसमभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च (५) नातिप्रसङ्गः । घटानधिकरणं भूतलम् इत्यादौ तु लक्षणया अधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकं, घटपदन्तु (६) तात्पर्य्यग्राहकम्, अन्यथाऽनधिकरणपदेन

---

(१) घटविशिष्टेति । स्वाधिकरणवृत्ति त्वसंबन्धेन [अत्र स्वपदेन घटो ग्राह्यः तस्य संयोगसंबन्धेनाधिकरणे समवायेन वृत्तित्वम् ।] घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावेत्यर्थः ।

(२) व्यवहारापत्तिरिति । संयोगेन घटाभाव—समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावयोस्समनियताभावत्वादैक्येन यथा घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावः समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकः कपाले वर्त्तते तथा घटाभावोऽपि वर्त्तते इति कपाले समवायेन घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिः स्यादिति भावः ।

(३) तदुपस्थाप्येति । तृतीयान्तपदोपस्थाप्येत्यर्थः । तथाच तृतीयान्तपदोपस्थाप्यसमवायावच्छिन्न—घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन घटविशिष्टस्याभावस्य कपालेऽसत्वान्न कपाले समवायेन घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति भावः ।

(४) प्रकारविधया संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशापेक्षया तस्य संसर्गविधया प्रवेशे लाघवमभिप्रेत्याह—अस्तु वेति ।

(५) नातिप्रसङ्ग इति । नानपेक्षितसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावधीरित्यर्थः ।

(६) तात्पर्यग्राहकमिति । इदं घटपदं घटाधिकरणबोधेच्छयोच्चरितं न तु पदार्थाधिकरणबोधेच्छयेत्याकारकवक्तृतात्पर्यग्राहकं घटपदमित्यर्थः ।

अधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौ च (१) भूतले तस्य बाधः स्यात् । न च घटान्वितस्यैव अधिकरणस्य भेदस्तत्र नञा बोधनीयः । (२) समासान्तर्गतनञ उत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः । (३) अन्यथा नीलाघटो घट इत्यादौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाप्रमेयः पट इत्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं (४) प्रतीयेत । (५) वस्तुतः ससम्बन्धिकपदस्थले (६) व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणमित्यादौ घटाद्यन्वितस्यैवाधिकरणादेर्भेदो भासते. (७) अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेऽपि घटस्य नाधिकरणं प्रतियो-

---

(१) भूतले तस्य बाधः स्यादिति । भूतलस्य बहूनां पदार्थानामधिकरणत्वेन तन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्यभेदस्य बाधितत्वादिति भावः ।

(२) समासान्तर्गतनञ इति । समासान्तर्गतनञर्थस्येत्यर्थः ।

(३) अन्यथेति । समासान्तर्गतनञर्थस्योत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्त्यनङ्गीकारे इत्यर्थः ।

(४) प्रतीयेतेति । नीलाघटो वटः नीलाप्रमेयः पट इत्यादयः शब्दा न प्रमाणानि, घटान्यादौ घटत्वादिबोधकत्वात् । परन्तूक्तव्युत्पत्त्यनंगीकारे नीलघटान्यादौ घटत्वादिबोधकत्वेन यथार्थत्वात्प्रमाणं स्यादिति भावः ।

(५) अधिकरणपदस्य घटाधिकरणे लक्षणाभ्युपगमे गौरवमभिप्रेत्य लाघवादाह–वस्तुत इति । अत्र ससंबंधिकपदेत्यस्य साकांक्षपदेत्यर्थः ।

(६) व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । साकाङ्क्षपदसमभिव्याहृतसमासान्तर्गतनञर्थस्य पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थान्वयित्वमित्याकारकव्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारादित्यर्थः ।

(७) ननु न अधिकरणमनधिकरणं घटस्यानधिकरणं घटानधिकरणमिति

गिताया नावच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसम्भवादिति परमार्थः । पीतः शङ्खो नास्तीत्यादिशाब्दबोधस्तु शङ्खत्वावच्छिन्नतया न प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात्, शङ्खवत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात्, परन्तु (१) पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्य्यादया प्रतियोगित्वमवगाहते । नञादिपदानां यद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि (२) स्वोपस्थाप्याभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गकधीजनकत्वव्युत्पत्तेः (३) इयांस्तु विशेषः यत् घटो नास्ति इत्यादिशाब्दबोधे सांसर्गिकप्रतियोगित्वा-

---

समासः ? घटस्य न अधिकरणं घटानधिकरणमिति वा त्रिपदतत्पुरुषसमासः ? तत्र नाद्यः अनधिकरणोपस्थाप्याधिकरणभिन्नैकदेशेऽधिकरणपदार्थे घटपदार्थस्यान्वयासंभवात् । नान्त्यः, त्रिपदतत्पुरुषाऽनुपगमादत आह—अन्येत्विति ।

(१) पीतशङ्खत्वेति । पीतत्व-शंखत्वधर्मद्वयावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन विशिष्टं प्रतियोगित्वं संसर्गमर्यादया तत्र भासत इत्यर्थः ।

(२) स्वोपस्थाप्येति । स्वं नञ् पदम् । तदुपस्थाप्योऽभावः (भेदः) तथाच यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकाऽभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबोधो नञ्पदेन भवति तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वविशिष्टप्रतियोगिताया एव संसर्गविधया भानमिति भावः ।

(३) ननु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगित्वावगाहिन्याः पीतः शंखो नास्तीति प्रतीतेः घटो नास्तीति प्रतीतेश्च वैषम्यं न स्यात्तत्रोभयत्रापि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य संसर्गविधयावगाहनसाम्यादत आह—इयांस्त्विति ।

(१) वगाहिताप्रसिद्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनैव प्रतियोगिता निरूपिता, पीतः शंखो नास्तीत्यादौ तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनाप्रसिद्धेनेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ।

इति श्रीजगदीशतर्कालंकारविरचिता व्याप्तिपञ्चक-
दीधितिव्याख्या विवृतिः समाप्ता ।

---

(१) अवगाहितेत्यस्य विषयितेत्यर्थः । तथा च घटो नास्तीत्यादिवाक्य जन्यशाब्दबोधनिष्ठा या सांसर्गिकी प्रतियोगित्व–विषयिता सा प्रसिद्धधर्मावच्छिन्न प्रतियोगित्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावतीत्यर्थः । तादृशीप्रसिद्धधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपिता सांसर्गिक-विषयिता पीतः शंखो नास्तीति शाब्दबोधे नास्तीति वैषम्यन्तयोः प्रतीत्योरिति भावः ।

सिंहव्याघ्रलक्षण-दीधितिः ।

[नापीति] साध्यमसमानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् । साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम्॥

साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्यवैयधिकरण्येत्याद्युत्तरलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे **साध्यमसमानाधिकरणं यस्येति**। तत्त्वमिति परेणान्वयः। वन्हिमात्रस्यैव व्यधिकरणतत्तद्धूमासमानाधिकरणत्वात् वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तेराह—**यदधिकरणेति** । (१) यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः । तत्तद्धूमाधिकरणं तु न वन्हिसामान्यानधिकरणमतो नाव्याप्तिरिति भावः । ननु घटादिस्वरूपयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यीभूतधूमाद्यनधिकरणं तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वं वन्ह्यादेरप्यतो धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः। यद्यद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ तु महागौरवमत आह—**साध्यनिष्ठेति** । साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं सद्धेतोरप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः । न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य एव न तु वन्ह्यादावित्यसद्धेतावतिव्याप्तिः । साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूपकाधिक-

(१) यदधिकरणमिति । अत्र यदधिकरणमनधिकरणं यस्येत्यत्र बहुव्रीहिलभ्योऽन्यपदार्थः साध्य एव परन्तु तत्त्वमित्यत्र तत्पदेन यदधिकरणघटकयत्पदोपस्थाप्यसाध्यासमानाधिकरणस्य जलादेर्ग्रहणं तत्त्वमपि तत्रैव तत्त्वानधिकरणत्वन्तु धूमे हेताविति तात्पर्यम् ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् । तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसंगः ।

रणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । (१) वस्तुतः असामानाधिकरण्यं-सामानाधिकरण्यसंबंधेनाभाव इति परमार्थः । (२) न चैवं द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिः । सामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्य-वृत्तित्वेन साध्यानिष्ठत्वात् एतदस्वरसेनैव वा कल्पांतरानुसरणा-दित्यपरे। नन्वेवमपि वन्हिमान्धूमादित्यादिविषमव्याप्ते हेतावव्या-प्तिः। महानसीयवन्हिनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिभूतं यदाधेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात् साध्यसामान्य-निष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ च महागौ-रवमत आह—**साध्यनिष्ठाधेयत्वेति** । अत्राधेयत्वं साध्यताघ-टकसंबंधेन ग्राह्यम् । तेन रूपवान्महाकालत्वादित्यादौ संबंधसामा-न्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्या-प्तिः । **तद्वृत्तौ** । साध्यवद्भिन्नवृत्तौ । ननु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-

---

(१) असमानाधिकरणपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वं लाघवञ्चानुसृत्याह वस्तुत इति ।

(२) **नचैवमिति** । नचेत्यस्याऽव्याप्तिरित्यग्रेतनेनान्वयः । एवम्-साध्यनिष्ठा-भावप्रतियोगिवृत्तित्वादिविवक्षायां साध्ये सामानाधिकरण्यसंबन्धेनाभाव-विवक्षायां वा इत्यर्थः । गुणावच्छेदेन विशिष्टसत्वसामानाधिकरण्याभावस्य द्रव्यत्वे सत्वात्, उक्तपरम्परया तत्प्रतियोगित्वस्य विशिष्टसत्वे विद्यमानत्वा-दव्याप्तिः । एवं गुणावच्छेद्यसामानाधिकरण्यसंबन्धेन द्रव्यत्वे विशिष्टसत्वा-भावस्य विद्यमानत्वेनाव्याप्तिः ।

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षस्तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।

पकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुताघटकसम्बंधेन वाच्यमन्यथा वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपके स्वावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः । तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वाद्धूमाद्वेत्यादावव्याप्तिः, साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जात्यादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्त्यप्रसिद्धेः। किं च द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिः, द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकगुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत आह–**साध्यनिष्ठेति** । (१) धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्ह्याद्यधिकरणत्वाभावसत्त्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति । (२) व्यापकत्वं तु प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव ग्राह्यम् । तेन संयोगेन वन्ह्यधिकरणत्वस्याव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तप्तायःपिंडवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। वन्ह्यधिकरणत्व-गगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामा-

---

(१) धूमनिष्ठाधेयत्वाऽनिरूपकाधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमित्येव निष्कर्षोऽस्तु, व्यापकत्वनिवेशे गौरवादत आह—**धूमनिष्ठेति** ।

(२) **व्यापकत्वन्त्विति** । अत्र व्यापकत्वशरीरेऽभावांशे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न देयम्, अन्यथा धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्ववति तप्तायःपिण्डादौ वर्तमानो यः प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावः स तु घटाद्यधिकरणत्वाभाव एव . (न तु वन्ह्यधिकरणत्वाभावाऽभावोऽपि, तस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वन्ह्यधिकरणत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात) तदप्रतियोगितया वन्ह्यधिकरणत्वाभावस्य व्यापकत्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वम् ।

न्यपदम्। (१) तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्धर्मवत्त्वमर्थः। (२) तेन वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कालिकसंबंधेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः। (३) न वा वन्ह्यधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः। न च हेतुतावच्छेदकसम्बंधेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताया व्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽधिकरणत्वाभावपर्यंतानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। वृत्त्यनियामकसंबंधेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसंगात्, तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। अस्माकं तु तादृशसंबंधेन यद्धेतुसंबंधित्वं तस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय लक्षणसंभवात्। (४) किंचाधिकरणत्वाप्रवेशे वन्ह्यादेः साध्यत्वे संयोगादिसंबंधेन रूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिः। संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः॥

साध्यवद्भिन्नेति। (५) अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्र-

(१) सामान्यपदोपादानेन कथमतिव्याप्तिनिरास इत्याह–तथा चेति।

(२) हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशस्य फलमाह–तेनेति।

(३) अधिकरणत्वसामान्याभावत्वावच्छिन्नव्यापकत्वविवक्षायाः फलमाह–नवेति।

(४) वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषाभावेऽप्याह–किञ्चेति।

(५) अत्रापीति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मा [हेतुतावच्छेदका] वच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वावच्छिन्नं साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकत्वं भवति तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थः।

चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोक्त्या अनूद्य दूषयति [तदुभयमपीति] साध्ये-त्यादेः, साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः ।

तियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवादः स चात्रासंभवी, साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य च प्रागुक्तस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनाबोधनादत आह—**चरमेति** । (१) तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्वैयर्थ्यमसंभवीत्यत उक्तम्—**अनतिप्रयोजनकतयेति** । तथा च प्रकृतलक्षणवाक्यस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव एव च तात्पर्यात् प्रागभिप्रेतार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमेवानुवादः स चात्र संभवत्येवेति भावः । **साध्यमित्यादि** । (२)साध्यान-

---

(१) तत्त्वाधिकरणत्वाभाव इति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य तत्त्वाधिकरणत्वाभावः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाधिकरणत्वाभावश्च, तत्त्वाभाव–साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाभ्यामतिरिक्तः । तथा चातिरिक्ताभावेनातिरिक्ताभावस्य न वैयर्थ्यमिति भावः, वैयर्थ्यस्वरूपन्तु पूर्वमेव निर्दिष्टम् ।

[२] साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणेत्यादिलक्षणवाक्यद्वयस्य क्रमशः 'यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वाभावः' 'साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाभावश्च' विवक्षितोऽर्थः स च मूलस्थ—'तदुभयमपि साध्यानधिकरणे' त्याद्यनुवादेन यथा लभ्यते तादृशं समन्वयं दर्शयति—**साध्यानधिकरणेत्यादाविति** । तथा च साध्यानधिकरणेत्याद्यनुवादघटकसाध्यपदोत्तरनञर्थस्य यस्याधिकरणमित्यादिनिर्दिष्टनिष्कर्षान्तःपातिचरमाधिकरणत्वेन साकमन्वयात् प्रथमलक्षणनिष्कर्षस्य लाभ इति भावः ।

(तत्र) केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः । क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसंगश्चाद्ये, द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि, यदि च यत्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ।

धिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनञो व्यत्यासेन चरमाधिकरणत्वांशेन सहान्वयादेव तल्लाभ इत्याशयः । **केवलान्वयिनीति** । अव्याप्तिरिति परेणान्वयः । अव्याप्तेर्हेतुमाह–**साध्यनिष्ठेति**। नानाव्यक्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य,तेन शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः। न्यूनतां परिहरति–**क्वचिदिति** । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः। (१)विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः ।**यत्किञ्चिदिति**। साध्यवत्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न इत्यर्थः । **नानाधिकरणसाध्यकेति** । यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नाना तत्रेत्यर्थः । तेन कस्याञ्चिदपि

---

(१) **विशिष्टधर्मेति** । यथा विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमतिरिक्तं तथा विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधेयत्वं नातिरिक्तमित्यर्थः । अथ वा वक्ष्यमाणगुरुमतानुसारेण यथा विशिष्टाधिकरणत्वं नातिरिक्तं तथा विशिष्टाधेयत्वमपि नातिरिक्तमिति यथाश्रुत एवार्थः ।

केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं-हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाव-स्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः ।

वन्हिव्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वविरहेपि न वन्हिसाध्यकधूमाद्य-संग्रहः । [सर्वत्र] केवलान्वयिनि तद्भिन्ने च । सार्वभौममतमुत्था-पयति । **केचित्त्विति** । **हेत्वधिकरण इति** । सप्तम्य-र्थोऽवच्छेद्यत्वं तच्च साध्यवद्वृत्तित्वाभावेऽन्वितम् । **तेनैवेति** । हेतु-तावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः तस्य च साध्यवद्वृत्तित्वेन सहान्वयः । साध्यवत्त्वमपि येन संबंधेन येन रूपेण साध्यता तत्संबंधेन तद्रूपाव च्छिन्नवत्त्वं बोध्यम् । तेन समवायेन वन्हेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टस त्त्वसाध्यके सत्वादौ च (१) नातिव्याप्तिः । **तदधिकरणभिन्न-त्वमिति** । तदत्यन्ताभाववत्त्वोक्तौ द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्रव्यावच्छेदेन सत्तायामभाव-सत्त्वादतो भिन्नत्वपर्यन्तानुसरणम् । भेदस्तु नाव्याप्यवृत्तिः, तदव्या-

---

(१) नातिव्याप्तिरिति । यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्व निवेशो लक्षणे न स्यात्तदा समवायेन वन्हेः साध्यत्वे धूमादावतिव्याप्तिः स्यात्, हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेद्यो यः संयोगसंबन्धेन वन्हिमन्निरूपित वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वाद्धूमादेरिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वा प्रवेशेतु विशिष्टसत्तावान् सत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, निरुक्तहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्वात्मकसाध्यवन्निरूपितवृत्तित्वाभावाधिकरणभिन्नत्वात्सत्वस्येति । तदुपादाने तु नोक्तदोषाविति भावः ।

स्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वन्हिमति च समवाये नावृत्तावपि न क्षतिः ।

प्यवृत्तित्वे तु तादृशवृत्तित्वाभाववती यावती व्यक्तिस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वं (१) वक्तव्यमिति भावः ॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरण इत्यस्य फलमाह—**स्वावयवे संयोगेनेति** । अवृत्तावपि न क्षतिरित्यन्वयः । तथाच तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वाप्रवेशे स्वावयवावच्छेदेन धूमस्य वन्हिमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसंभवः। इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि (२) लक्षणसंभवादिति भावः । अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवद्वृत्तित्वं नेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयम् । तेनेत्यस्य फलमाह-**वन्हिमति च समवायेनेति।** हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावो न निवेश्यः । सा-

---

(१) वक्तव्यमिति । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तत्तद्व्यक्तिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमान्न दोष इति भावः ।

(२) लक्षणेति । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र येन केनापि संबन्धेन ज्ञेयत्वाधिकरणावच्छेदेन वाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभावाधिकरणभिन्नत्वेन ज्ञेयत्वे लक्षणसमन्वयादित्यर्थः ।

तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः ।

धनाधिकरणाद्यवच्छेद्य (१)तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः. किंतु यत्किंचित्संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावः प्रवेशनीयः । तथाच हेत्वधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमादौ वन्हिमत्समवेतत्वाद्यभावसत्वादसंभव एव स्यात् यदि तेनैव संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रवेशो न स्यादिति भावः । ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदमसंभवि, (२) तदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वन्हिमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वादत आह–**तादृशाभावश्चे**ति। हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः । **संबंधान्तरेण** हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यसम्बन्धेन। तथाच हेतुमत्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वन्हिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः । यद्यपि रूपादौ वन्हिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं भावाभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकस्वीकारादित्यप्रसिद्धितादवस्थ्यम् । न च महानसादिसंयुक्ते (३) कालिकादिसंबंधेन पर्वतादिनिष्ठघटादौ वन्हिमत्संयुक्त

---

(१) तादृशाभावस्येति । साध्यवन्निरुपितसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धे रित्यर्थः । सम्बन्धसामान्यः वच्छिन्न साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वासंभवादिति भावः ।

(२) तदधिकरणस्यैवेति । अयमभिप्रायः, वन्हिमन्निरूपितवृत्तित्वाभावो गगनजलत्वादौ प्रसिद्धः तन्निष्ठ (गगनजलत्वादिनिष्ठ) वृत्तित्वाभावस्य तदधिकरण (जलत्वाद्यधिकरणं) मेवावच्छेदकं न तु हेत्वधिकरणं पर्वतादिरित्यप्रसिद्ध्याऽसंभव इति ।

(३) तदधिकरणमेव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकमिति नियममाश्रित्याह कालिकसंबन्धेन पर्वतादिनिष्ठेति ।

त्वाभावस्य पर्वताद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम्। (१) इत्थमपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेतद्रसाधिकरणावच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। तथापि पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपेन वन्हिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारादित्थमभिधानं। (२)हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वे वा ग्रंथतात्पर्यम्। तथा च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकासत्वेऽपि साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं (साधनाधिकरणं) तद्भिन्नत्वमादायैव लक्षणसंगतिः। न च वस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वोक्तौ वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः, स्वावयवावच्छेदेन वन्हिमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणतायाः साधनवत्पर्वतादौ सत्वात् (३) साध्यवद्वृत्तित्वविशिष्टयद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वम् हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वन्हिमान् धूमादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ

---

(१) इत्थमपीति। अत्र जलपरमाणुनिष्ठतद्रूपरसयोः साध्यसाधनभावो बोध्यः। तथा च हेत्वधिकरणे परमाणौ कालिकसंबन्धेन पदार्थमात्रस्यावृत्त्या तदधिकरणेत्यादिनियमानुसारेण हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः।

(२) व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानंगीकारेऽप्याह—हेतुतावच्छेदकेति। तथा च हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवन्हिमद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्या (पर्वतीयरूपादेः) धिकरणं धूमाधिकरणं तदन्यत्वं (रूपान्यत्वं) धूमादाविति लक्षणसमन्वयः।

[३] स्वावयवावच्छेदेन वन्हिमद्वृत्तित्वाभावविशिष्ट-यद्व्यक्तित्वा [तद्धूमव्यक्तित्वा] वच्छिन्नाधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्व्यक्तिभिन्नत्वं महानसीयधूमे वर्त्तते एवं यद्व्यक्तिपदेन महानसीयधूमादिग्रहणे तदन्यत्वं पर्वतीय-धूमे वर्त्तते। तथाच वन्हिमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वय सम्भावनामाशङ्क्यासम्भवेन निराकरोति—साध्यवदिति।

व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वम्। सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात्। न चैवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः।

सर्वत्रैवासंभवः, साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य (१) गुरुतया (प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया इव) तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः, केवलस्यातिप्रसंग एव विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति वाच्यम्। सार्वभौमानां मते प्रतियोगिताया इवाधिकरणताया अपि गुरुधर्मावच्छेद्यत्वोपगमात्। अन्यथा समवेतत्वत्वादिकमपेक्ष्य सत्तावत्समवेतत्वत्वस्य गुरुतया साध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। ननु साध्यसामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिप्रसंग इत्यत आह—**व्यभिचारिणस्त्वति**। **तादृशीति**। हेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः। **तादृशाभाववत्त्वं** साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वं। अत्रैवानुभवं प्रमाणयति—**सत्तायामित्यादि**। **एवं**—सत्तायामपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे। **विशिष्टसत्व इति**। (२) विशिष्टसत्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः।

---

(१) गुरुतयेति। तत्तद्व्यक्तित्वापेक्षया साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः।

(२) विशिष्टेति। विशिष्टसत्वशब्दप्रतिपाद्यविशिष्टे हेतावित्यर्थः। यदि विशिष्टसत्ताव्यक्तिमात्रेऽव्याप्तिर्विवक्षिता भवेत्तर्हि विशिष्टसत्वस्यातिरिक्तत्वादित्येवमुत्तरणीयम्। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्युत्तरेण ज्ञायते यद्विशिष्टहेतुमात्रेऽव्याप्तिर्विवक्षितेत्यर्थः।

विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् ।

यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताव्यक्तावव्याप्त्याशंकायामुत्तरग्रंथेन तदनिरासादसंगत्यापत्तेः । **अतिरिक्तत्वादिति** । विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः । तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः । उभयत्वमप्येकविशिष्टापरत्वमेव तच्चातिरिक्तमेव नातः स्पर्शवान् मूर्तत्वभूतत्वोभयस्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतौ नाव्याप्तिः । न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्वतीयादिधूमे वन्हिमत्संयुक्तत्वाभावस्य (चालनीन्यायेन) सत्त्वादव्याप्तिः महानसादेरपि कालिकादिसम्बंधेन पर्वतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ।(१) स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववदवृत्तिधर्मवत्त्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तत्तद्धूमत्वधर्ममादायैव लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वेपि क्षत्यभावात् । तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्तात एवाव्याप्तिवारणसंभवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशे गौरवम् (२) असंभवो वा विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः । (३) एवं धूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वे तद्धू-

---

(१) **स्वावच्छिन्नेति** । स्वपदेन धूमत्वं ग्राह्यम् । धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणमहानसावच्छेद्यवन्हिमद्वृत्तित्वाभाववति पर्वतीयधूमेऽवर्त्तमानतद्धूमत्व [महानसीय धूमत्व] वत्त्वाद्धूमे लक्षणसमन्वयः ।

(२) नन्वतिरिक्तपदार्थाभ्युपगमापेक्षया लक्षणे हेतुतावच्छेकावच्छिन्नत्वनिवेशे गौरवं न दोषावहमत आह—**असम्भवो वेति** ।

(३) ननु हेतुतावच्छेदकधर्मे स्वा [हेतुतावच्छेदका] श्रययन्निष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकतानवच्छेदकत्वयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोभयाभावस्तदवच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववदवृत्तिधर्मवत्त्वविवक्षणे नासंभव इत्याशंकायामाह—**एवमिति** । तद्धूमत्वेन हेतोरुपन्यासो भवेन्नतु धूमत्वेनेति भावः ।

प्येण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्याशयः । ननु विशिष्टसत्वस्याऽतिरिक्तत्वे मानाभावः । न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यभाव एव मानम् । गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसंभवात् । न च विशिष्टनिरूपितमधिकरणत्वं यद्यतिरिक्तं तदा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु; विशिष्टाधिकरणतायाः क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात् । किंच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न सत्तावदिति प्रत्ययप्रसंगः, सत्ताभाववुद्धिं प्रति सत्तानिश्चयस्यैव विरोधितया तदसत्वात् । स्वातंत्र्येण (१) विरोधितांतरकल्पने गौरवात् । एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्रीविरहेपि विशिष्टग्रहप्रसंगः । तदुभयग्राहकसामान्यविशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेपि गौरवांतरं स्फुटमेवेत्यत आह—

अनतिरिक्तत्वे त्विति । गुरवस्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति ग्रन्थस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः । तथाच हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि निवेश्यमतो नाव्याप्तिरित्याशयः । ननु विशिष्टाधिकरणत्वं यदि (२) नातिरिक्तं, (३) विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः । अन्यथा विशेषणाभावनिर्णयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः । विशिष्टसत्ताबुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाः स्वातंत्र्येण कल्पनापा-

---

(१) विरोधितान्तरेति । सत्वाभावबुद्धिं प्रति विशिष्टसत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमित्यर्थः ।

(२) नातिरिक्तमिति विशेषणाधिकरणत्व–विशेष्याधिकरणत्वभ्यां नातिरिक्तं लाघवादित्यर्थः ।

(३) ननु यदि विशिष्टाधिकरणत्वं नातिरिक्तं तदा गुणादावपि विशिष्ट सत्तावानिति प्रतीतिः स्यादत आह–विशिष्टसत्तावानिति । तथा च यत्र गुण

अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसंबंधस्यैव परं परया व्याप्यत्वात्। केवलान्वयिनि चाव्याप्ते रभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि—

तादित्युच्यते तदाप्याह—अनतिरिक्तत्वे त्विति प्राहुः । विशेषणेति । विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं, विशेष्यं सत्ता, तयोः सामानाधिकरण्यात्मकसंबंधस्यैवेत्यर्थः । साक्षात्संबन्धेन तस्य व्यभिचारित्वादाह- परंपरयेति ।अवच्छेदकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः। सत्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्ये एव सामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्य एव सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभावस्य पटीयरूपादावेव सत्त्वात्तदधिकरणभिन्नत्वमस्त्येव ज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतमत आह—केवलान्वयिनीति । द्वितीयेति । तत्र साध्यवद्भिन्नस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनि हेतौ प्रथमलक्षणेऽव्याप्तिः संभवति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वविरहिणोऽप्रसिद्धेः । न च घटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभः, तथा सति घटत्वं घटेन वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः तथापि (१)स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वा-

कर्मान्यत्वरूपं यद्विशेषणं यश्च सत्वात्मको विशेष्यः प्रत्येकं तदुभयाधिकरणत्वावगाहित्वेन न गुणादौ तादशप्रतीतेः प्रमात्वमिति भावः ।

(१) स्वाधिकरणनिरूपितेति—तत्तद्धेत्वधिकरणानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसंसर्गेणेत्यर्थः ।

द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य भावोऽत्र लक्षणघटक इत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानम्। स्वपदस्थं तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पटात्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वाभावस्य, पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धेः । **वस्तुतस्तु** केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वमात्रं नत्ववच्छेदकगर्भम् । तथाच तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं (१) न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणे एव तादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिसंभवात् । यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् । **नव्यास्तु** केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरिति केवलान्वयिसामान्येऽव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रथमलक्षणे यत्किंचित्केवलान्वयिनि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि न क्षतिरित्याहुः । सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिः सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणादाववगाहते इत्यत्र समानाकारकप्रतीतिं दृष्टांतयति— **द्रव्यत्वे गुण इति** । न तूक्तप्रतीते गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वे पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासंभवात्, किंतु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव गुणे विषय इति तद्वदियमपीतिभावः । **अवच्छेदकत्वस्येति** ।

---

(१) न केवलान्वयीतीति । तादात्म्येन प्रमेयादेरपि वृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वानपेक्षितकेवलान्वयित्वाभाववत्त्वेन तत्र प्रथमलक्षणसमन्वयो न प्रतिज्ञाविरोधी । यस्तु गगनाभावादिस्तादृशकेवलान्वयी तत्र न प्रथमलक्षणाव्याप्तिः किन्तु साध्यवच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या द्वितीयलक्षणस्यैवेति भावः ।

परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं, सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती

(१) प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणेदं, सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशाब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थापकपदांतरविरहात्तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात्, किन्तु सत्तानिष्ठं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्यमित्याकार एव तत्र बोधः, गुणादावित्यत्र (२) सप्तम्यर्थस्य नञर्थेऽन्वयादितिध्येयम् । नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं विरुध्येत । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीते (३) भ्रमत्वापत्तिश्च स्यादत आह **परंपरासंबंधेनेति** । निरूपकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । (४) न त्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा सति सत्तायां द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तस्यासत्वात् । **नत्विति** । तथा च द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिरितिभावः । ननूक्तदृष्टांत-

(२) प्रात्यक्षिकेति । इन्द्रियसन्निकृष्टा योग्याश्च ये पदार्थास्तेषां सर्वेषां प्रत्यक्षे भानं संभवत्यतः प्रत्यक्षे पदानुपस्थितस्याप्यवच्छेदकत्वपदार्थस्याभावविशेषणतया भानं भविष्यति न तु तादृशशाब्दबोधे पदानुपस्थापितत्वादिति भावः ।

(३) सप्तम्यर्थस्यावच्छेद्यत्वस्य नञर्थेन्वय इतिभावः ।

(१) भ्रमत्वापत्तेरिति । निरूपितत्वसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यशून्येऽवच्छेदकत्वो सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनोक्तप्रतीते भ्रमत्वमित्यर्थः ।

[२] पूर्वं परम्परासंबन्धेनेत्यस्यावच्छेदकतासंबन्धेनेत्यर्थास्स्वीकृतः स एवात्रापि कुतो न गृह्यतेऽत आह—नत्ववच्छेकतेति ।

द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनप्रसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात्। बाधकाभावात्तु संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः।

स्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु प्रतीतेर्विषयः प्रकृते तु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वे न किंचिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह—सत्ता नेति । तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीस्तत्र न स्यादिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्वद्भेदोप्यवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः सत्तायां समावेशात्कुतो विरोध इत्यत आह (१) द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति । नन्वेवं मूले न कपिसंयोगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगाभावोपि न सिद्ध्येत्तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूलेऽवगाहनसंभवादत आह—बाधकाभावादिति । कपिसंयोगाभावो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासंभवादिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणावच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात् ॥ (२) एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह-अतीन्द्रियेति । मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्यर्थः। तत् । अतीन्द्रियसाध्यकेऽसद्धेतौ । ननु प्रत्यक्षासंभवेप्यणुत्वं

---

(१) द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति । तथा च द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तिभिन्नत्वनिश्चयेन सत्तायां गुणावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावस्य बाधितत्वादिति भावः ।

(२) एकशेषस्येति । 'गुणावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावः सत्तावृत्तिः' इति प्रत्ययो न भवति 'द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिः' इत्येव प्रत्ययो भवतीत्याकारक एकप्रतीतिपरिशेषः कर्तुं न शक्यते विनिगमनाविरहादित्यर्थः

अतींद्रियसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसंगाच्च, तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेनासिद्धेः । नच तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयम् । तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् ॥ किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः । तेन संबंधेनाधिकरणे काले तेन संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिः समाप्ता ।

मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सेत्स्यतीत्य आह —न चेति । तद्वद्वृत्तीति । साध्यवद्वृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः । तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववद्वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिस्तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ ग्राह्यम् । (१) भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु साध्यवद्वृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूट उपाधि र्बोध्यः । ननूक्तोपाध्यप्रतिसंधानदशायामुक्तानुमानादेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति । अन्यथा व्याप्त्यंतरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह—किंचेदमित्यादि । तथाच

---

[१] ननु मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वरूपहेत्वधिकरणे द्रव्यत्वादौ पृथिव्याद्यवच्छेदेन मनस्त्ववद्वृत्तिभिन्नत्वस्य सत्त्वमस्त्येव भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तथा च नोक्तोपाधेः साधनाऽव्यापकतेत्यत आह—भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेत्विति तथाच द्रव्यत्वव्यक्तेरपि मनस्त्ववद्वृत्तित्वेन तद्व्यक्तिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यत्वादावसत्त्वेनोक्तकूटस्योपाधित्वं भवति साधनाव्यापकत्वादिति भावः ।

कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बंधेन हेतावव्याप्तिः; कालिकसम्बंधेन हेतुमति महाकाले तेन सम्बंधेन कालवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसत्वात् । न च कालावच्छेदेन गगनादावेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः, कालस्य गगनाद्यनधिकरणत्वेन तन्निष्ठवृत्तित्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासंभवात् कालिकसम्बंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वस्वीकाराच्च । यद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्तित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीने तत्तत्क्षणगोचरज्ञाने प्रसिद्धिः, (१) तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञानाधिकरणतयातन्निष्ठताद्दशवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसंभवात् । तथापि महाकाल एव कालिकसम्बन्धेनाधिकरणं उपाधीनां तु (२) तत्तद्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचीनसिद्धांतमनुरुध्येदम्।(३)महाकालनिरूपितविशेषणतया वा हेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या, इदमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणताया यो विशेषस्तेन हेतुतायामिति व्याख्यया ताद्दशविशेषणतायाः प्राप्तेः सामान्यत एव विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति मते नानुपपत्तिगन्धोपि । स्वासमानकालीनस्य विषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवद्वृत्तित्वाभाव प्रसिध्यसम्भवादिति ध्येयम्। (४)अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधि-

---

[१] तत्तत्क्षणासमानकालिकतत्तत्क्षणगोचरज्ञानोपादानस्य प्रयोजनमाह तत्तदिति ।

(२) तत्तद्वृत्तितायामिति । तत्तत्पदार्थनिष्ठमहाकालनिरूपितवृत्तितायामुपाधीनामवच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

(३) महाकालनिरूपिते त्यस्य महाकालानुयोगिकस्वविशिष्टविशेषणता [कालिक] संबन्धेनेत्यर्थः ।

[४] सार्वभौमपरिष्कारे निर्दोषत्वं प्रदर्शयन्नाह—अत्रेति। स्वाधिकरणे

करणे स्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य विवक्षायां न कोपि दोषः। साधनीभूतगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसम्बंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात्।(१) साध्यसामानाधिकरण्यं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यहेतुवृत्तिकात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्वं वा विवक्षितम्। इत्थं च वाच्यं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयव्यक्तीनां भेदेपि न व्याप्तेर्भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः। (२) केचितु स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं हेत्वधिकरणावच्छेद्यतदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्यर्थतादृशाभावाधिकरणत्वं सद्धेतुस्थले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः। साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्ये यन्निष्ठत्व यदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभावस्तत्त्वं व्याप्तिः।(३) पर्वतीयरूपनिष्ठं यत्पर्वतावच्छेद्यं वन्हिमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्धूमनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं न तद्धूमाधिकरणावच्छेद्यम्(४) अधिकरणभेदेन तस्य

स्वनिरूपिते त्यत्र स्वपदद्वयं हेतुपरम्। निरूपितत्वं प्रतियोगिकत्वरूपं बोध्यम्। तथा च हेतुप्रतियोगिकत्वविशिष्ट हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वान्न कोऽपि दोष इति भावः।

(१) साध्येति—अत्र यद्धर्म-तद्धर्म—पदाभ्यां हेतुतावच्छेदकधर्मौ धर्तव्यः

(२) केचित्त्विति—अत्र स्वपदं हेतुपरम्।

(३) ननूभयाभावनिवेशापेक्षया लाघवात्प्रत्येकाभाव एव निवेशनीय इत्याशंक्याह—पर्वतीयेति तथा च प्रतियोगिविधया य (धूम) न्निष्ठत्वोपादानाभावे पर्वतीयरूपनिष्ठवह्निमद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतायां धूमाधिकरणपर्वतावच्छेद्यत्वसत्त्वेनाव्याप्तिः, य (धूम) दधिकरणावच्छेद्यत्वानुपादानेऽन्यावच्छेदेन-धूमनिष्ठवह्निमद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वे यन्निष्ठत्वस्य सत्त्वादव्याप्तिरिति भावः।

(४) ननु धूमाधिकरणमहानसावच्छेदेन पर्वतीयधूमनिष्ठे वन्हिमद्वृत्ति-

नानात्वात् ।(१)अन्यथा पर्वते तदीयरूपे न वन्हिमत्संयुक्तत्वमितिवत्पर्वते धूमे न वन्हिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः। (२)अतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकास्वीकारे तु तादृशाभावाधिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभावस्तत्त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुन(३)रुदक्षरत्वादुपेक्षितं। वाच्यत्वादिसाध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तेश्च वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः। (४)एतेन सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मण इव कर्मसत्वयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते। अन्यथा इदानीं सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः। एतत्कालस्य कर्मानतिरेकात् । एवं च यद्धेतुव्यत्तयधिकरणीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धे साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति (५) तत्त्वमित्यर्थः ।

त्वाभावाधिकरणत्वे यन्निष्ठत्व—यदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयसत्येनाव्याप्तितादवस्थ्यमत आह—अधिकरणभेदेनेति। तस्य अवच्छेद्यत्वस्येत्यर्थः। तथाच यद्यपि धूमाधिकरणमहानसावच्छेद्यत्वमस्ति तादृशाधिकरणत्वे, तथापि धूमाधिकरण—पर्वतावच्छेद्यत्वाऽभावसत्वाल्लक्षणसमन्वय इति भावः ।

(१) अन्यथेति—यद्यधिकरणभेदेनावच्छेद्यत्वमतिरिक्तं न स्यात्तदा 'पर्वते धूमेनेत्यादि' प्रतीत्यापत्तिः स्यादित्यर्थः

(२) अतः—अवच्छेद्यत्वस्याधिकरणभेदेन भिन्नत्वादित्यर्थः

(३) उदक्षरत्वादि—त्यस्य यथाश्रुतमूलाक्षरानुसारित्यादिति तत्त्वम् ।

(४) कालो गोमान् गोत्वादित्यत्राव्याप्तिवारकं केषांचित्परिष्कारं निराकरोति—एतेनेति। उदक्षरत्वेन—वाच्यत्व-साध्यक-तादात्म्येन हेतावव्याप्त्या चेत्यर्थः । अस्य निरस्तमित्यग्रिमेणान्वयः ।

(५) तत्त्वमिति। यद (गोत्वा) धिकरणकालानुयोगिककालिक सम्ब-

कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्य (१) द्रव्यत्वादिनिष्ठ आत्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्बन्धे विरहान्नाव्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः ॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणयो र्जागदीशी टीका समाप्ता ।

न्धस्य पूर्वोक्तनियमेन कालवृत्तितावच्छेदकत्वेन कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वाभावसत्त्वान्नालक्षणसमन्वयः ।

(१) अभावस्य सन्मात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिनः सत्त्वं दर्शयति द्रव्यत्वादीति ।

इति काशीस्थ न्यायाचार्य शुक्लोपनामक श्रीगिरीशशर्म्म विरचिता मूलार्थबोधिनी टिप्पणी समाप्ता ।

* श्रीः *

व्याप्तिपंचक

माथुर्याः क्रोडपत्रम् ।

साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणे साध्याभाववद्वृत्तिनोऽभावो यत्रेति बहुव्रीहिसमासादेव तादृशाधिकरणलाभाद्वृत्तपदोत्तरं मत्वर्थीयप्रत्ययो न भवितुमर्हतीति दोषोद्भावनं प्राचीनमते (न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिरि) त्यादिना मथुरानाथेन कृतम् ।

अत्रेयमाशङ्का–ननु तदुत्तरं वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पेऽपि साध्यस्याऽभावः साध्याभावः स यत्रास्त्यसौ साध्याभाववान् इत्यत्र साध्यस्याभावो यत्रेति बहुव्रीहिणा तादृशार्थलाभसंभवात्कथं साध्याभावपदोत्तरं साध्यस्याभाववानिति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणान्न दोष इति वाच्यम् । न सापेक्षे कृत्तद्धितसमासा इत्यनेनैव विरोधात् । इति चेदुच्यते–यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययेन यद्यदर्थः प्रत्याय्यते तत्र यदि बहुव्रीहिणा तत्तदर्थः प्रत्याय्येत तदैव तादृशव्युत्पत्तेरादरो ननु सर्वत्र । अत्र तु तादृशप्रत्ययस्य यथाधिकरणार्थकता तथा प्रशंसार्थकता च । प्रशंसा चात्राभावनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तथा च बहुव्रीहिणाऽधिकरणत्वलाभेऽपि न तादृशार्थलाभसंभवः । नच प्राचीनमतेऽपि अवृत्तपदोत्तरमत्वर्थीयप्रत्ययस्य वृत्तित्वत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वरूपाभावनिष्ठप्रशंसाबोधकत्वमसम्भवान्न दोष इति वाच्यम् । तत्र नञ्पदस्यैवान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टबोधकत्वात् । नञ्पदस्य तादृशव्युत्पत्त्यस्वी-

कारे पुनर्घटवत्यपि घटो नास्तीति प्रत्ययापत्तिस्तत्र घटनिष्ठप्रतियोगिताकाभावसत्वात् । नच साध्याभाववानित्यत्राभावपदादेव तादृशार्थलाभः सम्भवतीतिवाच्यम् । अभावपदस्य तादृशार्थाबोधकत्वात् । अत एव दीधितौ साकल्यघटितलक्षणे साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो विवक्षितः । अन्यथा तत्र साध्याभावपदेनैव तादृशार्थलाभसम्भवाद्विवक्षाया निष्फलत्वापत्तिरिति ध्येयम् ॥ १ ॥

तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इत्यस्य—

साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति यत्प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तद्भिन्ना सती या अभावत्वनिष्ठावच्छेदकत्वभिन्नावच्छेदकता, तदनिरूपकं यदभावनिष्ठावच्छेदकत्वं तद्भिन्ना सती या अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकत्वभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपकं यदधिकरणनिष्ठावच्छेदकत्वं तद्भिन्ना सती या वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकत्वभिन्नावच्छेदकता तदनिरूपकं यद्वृत्तित्वनिष्ठं प्रतियोगित्वं तन्निरूपकोऽभाव इत्यर्थः । उक्तरूपवृत्तित्वञ्चावच्छेदकतायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन महानसीयवन्हिमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभाववदवृत्तित्वमादायातिव्याप्तिवारणाय तादृशावच्छेदकतायां निरुक्तसम्बन्धेन उक्तरूपवृत्तित्वं निवेशितम् । धूमवान् वह्नेरित्यत्र ह्रदवृत्तित्वविशिष्टधूमाभाववदवृत्तित्वमादायातिव्याप्तिनिरासाय प्रथमनिरूपकान्तं, धूमाभाववद्ध्रदावृत्तित्वमादायातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमनिरूपकान्तमवच्छेदकताविशेषणं, धूमाभाववद्वृत्तित्वजलत्वोभयाभावमादायातिव्याप्तिवारणाय च तृतीयमनिरूपकान्तं प्रतियोगिताविशेषणं बोध्यमिति ॥ २ ॥

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्यादि !—

ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य साध्यतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नार्थकतयैवोपपत्त्या किमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेनेति चेन्न । समवायिनः संयोगेन साध्यतायां समवायेन संयोगिनोऽभाव-मादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणस्य सार्थक्यात् । स्वनिरूपितसंसर्गानवच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकोऽभाव इति तदर्थः ॥ ३ ॥

नन्वत्र लक्षणे प्रतियोगितापदं व्यर्थमिति चेन्न ।

अभावत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यमभावत्वादित्यत्र अधिकरणस्याधेयतानिरूपकत्वेन तादृशविशेष्यत्वरूपसाध्यनिष्ठाधेयतानिरूपको यो घटाद्यभाव स्तद्वृति पटाद्यभावे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिवारणाय तस्य आवश्यकत्वात् ॥ ४ ॥

अभावत्वरूपानुयोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगिताकतया तत्रैवाव्याप्तिवारणायाभावपदमपि । इत्थञ्च निरुक्तप्रतियोगिताकत्वाभावत्वरूपधर्म्मद्वयावच्छिन्नाधिकरणताया अभावेऽसत्त्वात् न तत्राव्याप्तिरिति ॥ ५ ॥

अथात्र साध्याभावाधिकरणनिरूपितस्याभावनिवेशनैवोपपत्तौ तादृशवृत्तित्वाभावनिवेशः किमर्थ इति चेन्न ।

तथा सति हेत्वभावस्यापि साध्याभावाधिकरणतया तन्निरूपितप्रतियोगिताया हेतौ सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः ।

यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादावेतल्लक्षणाव्याप्तिः, हेत्वधिकरणताया अपि साध्याभावाधिकरणत्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वस्य हेतौ सत्वात्, तथापि—स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभ

यसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टं यद्वृत्तित्वं तदभावस्य विवक्षितत्वात्। वस्तुतस्तु निरूपितत्वसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टं यद्वृत्तित्वं तदभावो निवेश्यः निरूपितत्वञ्च विशिष्टप्रतीत्यनुरोधात् कुत्रचिदेव वृत्तितायां कस्यचित् सम्बन्धो न तु सर्वेषां सर्वत्र, एवञ्च धूमाधिकरणतायां धूम इत्यप्रत्ययात् न तन्निरूपित वृत्तित्वं धूम इति लक्षणसमन्वये न कोऽपि दोषः ॥ ६ ॥

नन्वत्र कालिकसम्बन्धेन पर्वतादेः साध्याभावाधिकरणतया वह्निमान् धूमादिति प्रसिद्धस्थल एवाव्याप्तिसंभवे गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यादिस्थलान्तरानुसरणमनर्थकमिति चेन्न। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वमनङ्गीकर्तृमते तत्राव्याप्तिविरहात्। विषयितायावृत्त्यनियामकत्वमनुस्मृत्याह-अव्याप्यत्वेति। ननु कालिकतादात्म्यादिघटिताव्याप्यत्वसंबन्धेनापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे सत्तावानित्यादिस्थलान्तरानुसरणमनर्थकमिति चेन्न। जन्यमात्रे कालोपाधित्वानंगीकारेण वृत्त्यनियामकसम्बन्धघटिताव्याप्यत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेन च तत्र दोषदानस्य पूर्ववदेवासंगतेः। ज्ञानत्वहेतुम्परित्यज्य जातिरूपहेत्वन्तरानुसरणे वीजन्तु सत्त्वसाध्यकस्थले जातेः प्रसिद्धहेतुत्वम् अव्याप्यत्वसम्पादनसौकर्यञ्चेति ॥ ७ ॥

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता निवेशे समवायेन प्रमेयसाध्यके सामान्यपदव्यावृत्त्यसंभवाद्विषयितादिसम्बन्धेन तत्साध्यानुसरणमिति ॥ ८ ॥

आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववान् आत्मत्वादिति—

अत्र साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाश्रयीभूतस्य साध्याभावस्य साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणे वृत्तित्वं हेतो व्याप्तिरित्युक्तौ विशेष्य

त्वाभावसाध्यके अव्याप्त्यभावादात्मत्वप्रकारकेत्यादि । एवं प्रमापद मप्यत्राव्याप्तिदानार्थम् अन्यथा आत्मत्वप्रकारकभ्रमप्रमासाधारण ज्ञानविशेष्यत्वस्यापि केवलान्वयितया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-योगित्वानधिकरणतया धर्तुमशक्यत्वात् ॥ १० ॥

पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिवेशः ॥ ११ ॥

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यापि साध्यवत्त्वेन साध्यतावच्छेदकधर्म-संबंधावच्छिन्न वृत्तितानिरूपकतया तन्निष्ठकालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादायाव्याप्तितादवस्थ्यात् प्रतियोगितापदम् ॥ १२ ॥

अनुयोगितायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे कालिकसम्बन्धेन साध्ये महाकालत्वहेतावव्याप्तिवारणायाभावपदम्, अन्यथा निरुक्तविशेषणाक्रान्त-साध्यनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकं यदभाव-रूपानुयोगित्वं तत्रापि अनुयोगितात्वावच्छिन्नायाः साध्यीयप्रति-योगितायाः सत्त्वेन तदवच्छेदककालिकसम्बन्धेन महाकालस्यापि साध्याभावाधिकरणत्वात् ॥ १३ ॥

साध्याभावनिष्ठं यत्कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नं साध्यनिरूपितवृत्तित्वं तदवच्छेदककालिकादिसम्बन्धेन साध्याभाववति पर्वतादौ हेतोः सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणायान्तिमं प्रतियोगितापदमिति ॥ १४ ॥

अथात्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वाभावेनाव्याप्तितादवस्थ्यमिति चेन्न । कालिकान्य-सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य किञ्चिदवच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्यैव निरवच्छिन्नपदेनापेक्षितत्वात् ॥ १५ ॥

नन्वत्र लक्षणे घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्र गुणभिन्नं द्रव्यत्वा-दित्यत्र चाव्याप्तिर्घटत्वगुणत्वादिनिष्ठात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रति-

योगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटगुणादिरूपसाध्याभावस्याधिकरणे कपाले द्रव्ये च हेतोः सत्त्वादिति चेन्न यादृशसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदको यः संबन्धस्तत्सम्बन्धेन तादृशसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ १६ ॥

उभयत्वमुभयत्रैवेति—

नन्वेवमपि द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववति गुणादौ तदुभयोरवृत्तेस्तथा घटे घटत्वस्य पटे च पटत्वस्य साध्यसमानाधिकरणत्वात्। तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमेव वाच्यमित्युभयत्वावच्छिन्नस्य कुत्राप्यवृत्त्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्; तथा सति हेतुतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावभेदापत्तेरिति चेन्न। तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुतैव व्याप्तिः वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वसामानाधिकरण्य स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वचतुष्टयसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वमपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन बोध्यमित्यदोषः ॥ १७ ॥

अन्येत्विति।

अथात्र तादृशहेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकनिरुक्तसाध्याभावत्वकत्वमित्येवोच्यताम् । न। तथा सति द्रव्यत्वाभाववान् जातित्वादित्यादौ निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥

नन्वेवमपि घटत्वतद्घटाकाशसंयोगान्यतराभाववान गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य तत्संयोगात्मकसाध्याभावस्य गगनेऽपि सत्त्वादिति चेन्न यतस्तादृशान्यतरभावत्वावच्छिन्नाभावो न तादृशान्यतरस्वरूपः तथा सति तत्संयोगे स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वतदभावयोरध्यासात्, किन्तु

ततो भिन्नं घटे गगने च द्वयमेवेति न तत्राव्याप्तिरिति ॥ १९ ॥

प्रतियोग्यवृत्तित्वेनेति ।

न चैवं सर्वत्रासम्भवः भेदमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपप्रतियोगिवृत्तित्वादिति अन्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वाश्रयावृत्तित्वनिवेशे तु लक्षणस्थान्योन्याभावपदवैयर्थ्यमभावनिवेशेनैवोपपत्तेरिति चेन्न । तल्लाभार्थमेव तस्योपादानादिति ॥ २० ॥

न चात्र प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवदवृत्तित्वमेवोच्यतां तथा च पञ्चलक्षणाभेदस्यापि वारयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम्, अन्योन्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ २१ ॥

चतुर्थलक्षणे तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वमिति ।

अत्र तद्वन्निष्ठत्वमभावस्य न सम्बन्धसामान्येन धूमाभावाभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन साध्याभाववति वृत्त्या वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । न वा हेतुतावच्छेदकसम्बंधेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ तादृशसम्बन्धेन साध्याभाववति वृत्तेरप्रसिद्धया अव्याप्त्यापत्तेः किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्त्वबुद्धेर्विषयविधयाप्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेनैव सम्बन्धेनेति तत्त्वम् ॥ २२ ॥

ननु तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावाभावात्मकस्य धूमस्य वन्ह्यभाववति धूमावयवे समवायेन वृत्त्या वन्हिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति चेन्न । तादृशसाध्याभावाधिकरणवृत्तितावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । संयोगसम्बंधावच्छिन्नधूमाभावाभावत्वं तत्सम्बंधावच्छिन्नवृत्तिताया एवावच्छेदकं, न तु सम्बंधान्तरावच्छिन्नवृत्तितायाः, धूमस्य तत्सम्बंधेनैव तदभावाभावत्वसिद्धेरिति ॥ २१ ॥

इति माथुर्याः क्रोडपत्रम् ।

व्याप्तिपञ्चकजागदीश्याः क्रोडपत्रम् ।

स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः समवाय-संबन्धावच्छिन्नवन्ह्यभावस्तद्धति हेतोर्वृत्तितयाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न प्रतियोगितालाभाय साध्यपदमिति जगदीशः ।

अत्रेयमाशङ्का । एवं सति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानिति कर्मधारयः कथं परित्यक्त इति चेत्, सप्तमीसमासपक्षे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्भिन्ने यः साध्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्धद्वृत्तित्वमेव वाच्यम् अन्यथा साध्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेशे घटभिन्नस्य तादात्म्येन साध्यत्वे पटत्वादिहेतौ द्रव्यत्वात्मकं द्रव्यभिन्नभेदमादायाव्याप्त्यापत्तेः । तद्भिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि तद्भिन्नभेदस्य तत्स्वरूपत्वोपगमात् । कर्मधारयपक्षे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशवैयर्थ्यामिति ध्येयम् । ।१

जागदीश्यां ४३ पृष्ठे गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वादित्यादि ।

ननु साकल्यविशेषणे दत्तेऽपि गगनत्वसाध्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरिति चेन्न । इदानीं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामस्तीत्यभिप्रायात् । अत्रेदं तत्त्वम् । साध्ये साकल्यविशेषणस्य वास्तवफलं यदव्याप्तिवारणं तदग्रे न संभवतीति प्राचामाशयः । विपक्षे साकल्येन वारयितुमशक्यस्यैव साध्ये साकल्यवास्तवफलत्वात् । नच गगनैतद्रूपोभयवान् न तद्रसादित्यादौ साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्तेऽपि तत्र साध्यप्रतियोगिकस्य एतद्रूपाभावस्याधिकरणे हेतोरभावात् गगनैतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रसिद्धया प्रतियोगिवैय-

धिकरण्यस्यैव दौर्लभ्याच्च संभवन्त्यतिव्याप्तिः, साध्ये साकल्यदाने तादृशसकलसाध्यप्रतियोगिकाभावप्रसिद्ध्यैव वार्यत इति साध्ये साकल्यविशेषणस्य फलमपि वास्तवमतिव्याप्तिः प्रथमतः संभवतीति वाच्यम्। तत्र साध्ये साकल्यविशेषणासत्त्वेऽपि एतद्घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावं एतद्रूपगगनान्यतराभावं चादायातिव्याप्तिवारणसंभवेन तस्य वास्तवफलत्वाभावात् । २ ।

दीधितिकारः । चतुर्थलक्षणे हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेश्य प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं वक्ति स्म । तत्राशंक्यते अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयप्रतियोगित्वापेक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशनं यद्यपि गुरु । तथापि यथासंनिवेशे न वैयर्थ्यम्। वस्तुतः साध्याभाववत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं साध्याभाववतस्तद्वत्त्वं न गौरवग्रस्तमिति ॥ ३ ॥

जागदीश्यां ४१ पृष्ठे—तत्तत्सपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभवेति ।

नच साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणे निवेशनीयतया तद्घ्रदावृत्तिर्नास्तीत्याद्यभावमादाय कथमव्याप्तिरिति वाच्यम्। अभावद्वये प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समवायादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय दोषाभावादेतल्लक्षणे तस्यानिवेशनीयत्वादन्यथा धूमवान्वन्हेरित्यादौ संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणादावेव सत्त्वादप्रसिद्ध्यभिधानस्योन्मत्तप्रलपित्वापत्तेः ॥४॥

अथ प्रागुक्तयुक्त्याऽसंभवेऽव्याप्त्यभिधानमसंगतं, न च तद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादावेव लक्षणागमनसंभव इति वाच्यम्। तत्रापि घटभेदत्वावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च भेदत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते न तु तस्य प्रतियोगित्वं साध्येऽपीति वाच्यम् । तावत्पर्यन्तानुधावने धूमवान्वन्हेरित्यादौ

घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते न तु प्रतियोगित्वं धूमादावप्यतः साध्याभावे साकल्येऽपि दोषो नास्तीति चेन्नैवम् पटावृत्तिधर्मवान् घटत्वादित्यादौ लक्षणस मन्वयसंभवान्नासंभव इति। न च तत्रापि पटभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तत्पटावृत्तिधर्माभावस्य च साध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धय वाव्याप्तिसंभव इति वाच्यम्। तादृशाभावस्य यावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविरहेण साध्याभावे यावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविवक्षया तद्वारणात् (५)।

चतुर्थलक्षणे निर्धूमत्वव्याप्येति।

ननु निर्धूमत्वव्याप्याभाववति पर्वतमहानसादौ वन्ह्यभावाभावस्य वन्हिस्वरूपस्य यावद्विपक्षावृत्तित्वेपि वन्ह्यभावभेदस्य यावद्विपक्षवृत्तित्वसंभवान्नाव्याप्तिः न चात्यंताभाव एव सकलसाध्याभाववन्निष्ठो निवेश्यः तदनिवेशे धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरयोगोलके वन्हिभेदासत्त्वादिति वाच्यम्। धूमाभाववति वन्ह्यादौ वन्हिभेदासत्त्वेनातिव्याप्तेरनवकाशादितिचेत्। वन्ह्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यवान् वन्ह्यभावान्यत्वविशिष्टनिर्वन्हित्वादित्यादावव्याप्तिस्तत्र साध्याभाववति वन्ह्यभावे वन्ह्यभावभेदात्मकहेतुभेदस्यासत्त्वात् पर्वतादौ च वन्ह्यात्मकहेत्वभावस्य यावद्विपक्षावृत्तित्वादिति (६)

जागदीश्यां ५२ पृष्ठे—निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नेत्यादि।

नन्वत्र कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य सार्थक्येऽपि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थकमेव न चैतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम्। तत्र साध्याभाववति जलादौ कपिसंयोगाभावस्यासत्त्वेपि तदवच्छिन्नाभावस्यापि तत्रासत्वात्तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावव्यापकत्वस्य हेत्वभावेऽभावादितिचेन्न। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य व्यापकताशरीरे निवेशनीयत्वात् अन्यथा द्रव्यत्वाभावव ति गुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तास्वरूपतया तस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्टसत्ताभावत्वस्य व्याप

कतावच्छेदकत्वविरहादव्याप्तिः । अधुना तु प्रतियोगिवैयधिकरण्याावच्छिन्नाभावस्य व्यापकताशरीरे निवेशनीयतया गुणादौ विशिष्टसत्त्वाभावस्याभावसत्त्वेऽपि तादृशाभावप्रतियोगिनो विशिष्टसत्त्वाभावस्यापि सत्त्वेन तद्दोषवारणेऽपि वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिदुर्वारैवेति तद्वारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्वविशेषणमवश्यं निवेशनीयमिति ध्येयम् । वस्तुतः साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावस्य तादृशाभावत्वे निवेशनीयतयैव द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणसंभवे व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनादेयमिति ध्येयम् (७)

इति जागदीश्याः क्रोडपत्रम् ।

सिंहव्याघ्रलक्षण—जागदीश्याः क्रोडपत्रम् ।

साध्यासामानाधिकरण्यस्य तृतीयपरिष्कारं परित्यज्य चतुर्थं परिष्कारानुसरणे विषमव्याप्ते हेतावव्याप्ति गौरवञ्च बीजत्वेनोक्तं जगदीशेन ।

ननु साध्यसामान्यनिष्ठाभावेत्यादिकल्पे साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिवेशस्यावश्यकत्वम् अन्यथा समवायसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तिः तथा च द्रव्यवान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्धेः सत्त्वात् । अत्र केचित् । साध्यसामान्यनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्यानधिकरणत्वमेव निष्कृष्टदलार्थः । तथा च पर्वतादौ वन्हिनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वाभावान्नाव्याप्तिरित्याहुः अत्र यद्यप्येतादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽसंभवापत्तिः तथापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयाभाववत्त्वस्याधेयतायां निवेशेन पूर्वोक्तदोषानवकाश इति ॥ १ ॥

अथात्र आर्द्रेन्धनप्रभववन्हिमान्धूमादित्यादिसमव्याप्तहेतावव्याप्तिः संभवति महानसीयवन्ह्यात्मकार्द्रेन्धनप्रभववन्हौ वर्तमानो यः पर्वतवृत्तित्वाभावस्तत्प्रतियोगि यत्पर्वतवृत्तित्वं

तन्निरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्य पर्वतीयधूमे सत्त्वादिति चेन्न । व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदकक वस्य विषमव्याप्तिपदेन विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यनिष्ठत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं बोध्यं अन्यथा समवायेन रूपवान् महाकालत्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरितिजगदीशः ॥

यद्यपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्यैव महाप्रलये सत्त्वात् संबन्धसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं न महाप्रलये किं तु गगन एव तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वं च कालत्वहेतावपि तथा च तत्रैवातिव्याप्तिसंभवे महाकालत्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थम् तथापि यादृशव्यभिचारिमात्र एवाधेयतायां साध्यतावच्छेदक संबन्धानिवेशेऽतिव्याप्तिस्तादृशहेतुः महाकालत्वमेव न तु केवलं कालत्वम् । तथा हि । जन्यरूपवान् कालत्वादित्यादौ जन्यभावानधिकरणमहाप्रलये कालिकसंबन्धावच्छिन्ना या जन्यरूपादिनिष्ठाधेयता तदनिरूपकाधिकरणत्वस्य सत्त्वात् तादृशप्रलयनिरूपितवृत्तित्वस्य कालत्वे सत्त्वात् महाकालत्वानुधावनम् । तथा च महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसंबन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसंबन्धेन वृत्तित्वात् न कालिकसंबन्धावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठाधेयताया अनिरूपकाधिकरणत्वं महाकालेऽस्तीति ॥ ३ ॥

अस्माकं तु तादृशसम्बंधेन यद्धेतुसंबन्धित्वं तस्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवादिति जगदीशः॥

अत्रेयमाशंका हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकतानिवेशे साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति पर्यवस्यति तत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वक्तव्यम् अन्यथा वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतो यो धूमावयवस्तत्र

धूमाभावस्य समवायेन वर्तमानत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमाभावत्वमित्यव्याप्तेः । एवं च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदक संबन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः एवं च यादृशस्थलेऽव्याप्त्या पूर्वोक्तलक्षणं परित्यज्य एतादृशलक्षणं कृतं . तादृशस्थल एवाव्याप्तिः सम्भवतीति तामुपेक्ष्य कथं चैतत्त्ववान् तद्धनादित्यादिस्थलांतरानुधावनं कृतम् एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे गुणे सत्तास्वरूपविशिष्टसत्ताभावाभावो वर्तते तत्प्रतियोगितावच्छेदकं विशिष्टसत्त्वाभावत्वमिति तत्राप्यव्याप्तिपरिहार एतादृशविवक्षायां न संभवतीति चेत् । अत्राहुः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण वच्यापकतावच्छेदकत्वमत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरणतानवच्छेदकं यत्तद्भिन्नत्वरूपं निवेशनीयम् ॥ ४ ॥

साध्यानधिकरणेत्यादौ नञ्व्यत्ययेन चरमाधिकरणत्वेन सहान्वयाल्लाभालाभ इति जगदीशः ।

ननु साध्यानधिकरणानधिकणत्वशब्देन साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावस्यावोधनादसङ्गतिरिति चेत् नव्यमते वहुव्रीहिस्थले विग्रहवाक्येन यादृशार्थः प्रयाप्यते तत्पदार्थ्य वैपरीत्येनान्वयावगाहिवोधः समासेन जन्यते इति व्युत्पत्तेरधिकरणमनधिकरणमाधेयतानिरूपकं यस्य साध्यस्येति प्रथमं बहुव्रीहिः ततोऽधिकरणानधिकणं यस्य इति तदुत्तरं भावप्रत्ययाच्च नञ्तत्पुरुषः । नञः साध्यपदोत्तरं निपातः भट्टाचार्येण नञः साध्यनिपातस्य चापि नयेन व्युत्पत्त्यविरोधात् तत्प्रथमबहुव्रीहिवाक्येन यत्पदार्थे साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदधिकरणमिति वोधः। समासेन तु अधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयतावत्साध्यमिति बोधो जयते द्वितीयबहुव्रीहिवाक्येन तु यत्पदोत्तरषष्ठ्यर्थस्य वृत्तितानिरूपकत्वस्याधिकरणांशेवगाहिनोक्तप्रकार एव बोधः द्वितीयबहुव्रीहिणा तु पुनस्तत्पदार्थे नञ्व्यत्ययेन साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदधिकरणनिरूपितत्वं यत्पदार्थे बोध्यते भावप्रत्ययेन

तादृशवृतित्वमात्रं नञ्तत्पुरुषेण तदभाव इति रीत्या चरमाधिकरणांशथिनिर्मुक्तस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपस्य प्रथमलक्षणार्थस्यावगतेः । द्वितीयलक्षणार्थावगतिस्तु एवं रीत्या। साध्यस्यानधिकरणं साध्यानधिकरणं साध्यवद्भिन्नमिति यावत् तदेवाधिकरणमाधेयतानिरूपकं यस्येति वाक्येन यन्निष्ठाधेयतानिरूपकं साध्यवद्भिन्नमिति बोधः समासेन तु साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वं यत्पदार्थे बोध्यते इति प्राञ्चां समाधानम् ।५॥

अत्र केचिदाक्षिपन्ति हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणे निवेशः। अन्यथा वन्हिप्रागभावे वन्हिविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् वन्हिमान् वन्हिप्रागभावादित्यादावव्याप्तिस्स्यात् तथा च कथं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेशितमिति । तन्न । साध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य निवेशेऽपि वन्हिमान् वन्हिप्रागभावादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं देयम् । अन्यथा वन्ह्यधिकरणकालावच्छेदेन वन्ह्युपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वभावसत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

इति न्या० आ० पं० शुक्लोपनामक पं० श्री गिरीशशर्म्मणा संकलितं क्रोडपत्रं समाप्तम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	पृं०	पं०	शुद्धम् ।
साध्यवद्धत्तित्वा	६९	२	साध्यवद्वृत्तित्वा
व्याप्ते वरिणाय	४५	२	व्याप्तेर्वारणाय
विशिष्टसत्वादिना	५	१	विशिष्टसत्तात्वादिना
वन्ह्यायदि	४९	१९	वन्ह्यादि
माना भावा	४	१	मानाभावा
घटत्वावाच्छन्न	८	१२	घटत्वावच्छिन्न

कण्टकादिदोषवाहुल्यवशात्प्रमादाद्वा बहुशोऽशुद्धयोऽभवंस्ता विद्वद्भिः संशोधनीयाः स्वयमेव कृपयेति विज्ञप्तिः ।

तर्कसंग्रहः ।

न्यायबोधिनी-पदकृत्यव्याख्याद्वयोपेतः

उपयुक्तटिप्पण्या समलंकृतश्च ॥

उक्तविधटिप्पण्यालंकृत एष ग्रन्थोऽतीवोपयोगी छात्राणाम् ।≈)

प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयः—

सटिप्पणः ।

अपूर्वोऽयं धर्मशास्त्रग्रन्थः । ... ... १।)

दुर्गासप्तशती (शुद्धपाठः)

काशीस्थविद्याविलासयन्त्रालयमुद्रितः ... ... १)

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

पं० श्रीकनकलाल ठाकुर के. औ.-नं. ६८ टेढीनीम काशी ।	मास्टर खेलाड़ीलाल संस्कृतबुक्डिपो कचौरीगली बनारस सिटी ।